

$\overline{0}$

$\overline{1}$

Naslov originala
José Ortega y Gasset: El Espectador
© Herederos de José Ortega y Gasset

Urednik
Zoran Hamović

Likovna oprema
Dragana Atanasović

Hose Ortega i Gaset

POSMATRAČ

Priredila i prevela sa španskog
Biljana Bukvić

Intelektualac kao posmatrač

Istina i perspektiva

Pilot izdanje *Posmatrača* stajalo me je mnogobrojnih pisama ispunjenih simpatijama, zanimanjem, znatiželjom. Jedno od njih završava se rečima: Ipak žalim što ste se isključivo posvetili ulozi posmatrača.

Moram hitno umiriti ovog dalekog prijatelja te stoga naznačiti tek deo onoga što podrazumevam pod odrednicom *Posmatrač*. Celovitost misli pritajenih iza te reči može se odmotavati jedino tokom života samog dela.

Vratite se svom nekadašnjem spokoju, daleki prijatelju koji mi pišete i koji da ste blagosloveni! niste sasvim ravnodušni prema onome što činim ili, eventualno, više ne činim: život u Španiji, želeli mi to ili ne, obavezuje nas na političku akciju. Bliska budućnost, vreme društvenih previranja, sve snažnije će nas primoravati na nju. *Upravo zbog toga osećam potrebu da omeđim jedan deo svoga bića i posvetim ga dubokom razmišljanju.* Jer to što se događa meni, događa se svima. Već pola veka u Španiji, a i izvan nje, politika odnosno, povinovanje teorije korisnom u potpunosti je zavladała sferom duha. Krajnji izraz toga može se prepoznati u pragmatičnoj filosofiji koja srž istine, dakle onog teorijskog u verodostojnom značenju, pronalazi u *praktičnom*, u korisnom. Tako se proces razmišljanja svodi na potragu za dobrim sredstvima radi određenih ciljeva, ne baveći se pri tom samim ciljevima. Politika je po mom uverenju upravo to: razmišljanje o korisnom.

Tokom prošlog stoleća vidno je nastojanje svim silama, preterano i isključivo, ka gomilanju instrumenata. Bilo je to doba kulture sredstava. Rat je zatekao Evropljane bez jasnih pojmova o ishodišnim pitanjima, onima koja se mogu razjasniti samo čistim i *ne*-korisnim razmišljanjem. Stoga je najprirodnije da, reagujući protiv te isključivosti, sada zahtevamo *kulturu poslednjih stvari*¹ *nasuprot kulturi sredstava*.

Smeštena na nivo drugorazredne duhovne delatnosti, politika, odnosno razmišljanje o korisnom, predstavlja zdravu snagu koju ne smemo zanemariti. Ako bih bio u prilici da biram između trgovca i boema, ne bih izabrao ni jedno ni drugo. Ali kada politika zacaruje svešću i počne da upravlja celokupnim našim duhovnim životom, to prelazi u vrlo ozbiljnu bolest. Razlog je jasan. Dok korisno prihvatamo samo kao korisno, ništa nam se ne može zameriti. No, ukoliko ta opsednutost korisnim postane osnovna navika naše ličnosti, kad god budemo tražili istinu, težićemo da je pobrkamo sa korišću. A od korisnog načiniti istinu definicija je laži. Carstvo politike je, dakle, carstvo laži.

Od svega čemu me je život naučio, moj najgorči nauk, onaj što me najviše obespekuje i uzrujava, jeste uverenje da su istinoljubivi ljudi najređa vrsta na zemlji. Vapijućim pogledom brodolomnika tražio sam oko sebe ljude kojima bi istina bila važna, čista istina, ono što stvari jesu same po sebi, a jedva da sam našao ijednog. Tražio sam ih u okolini i nadaleko, među umetnicima i među ratarima, među neukim svetom i među učenicima. Poput Ibn Batute² uzeo sam hodočasnički štap i,

---

¹ Reč *postrimerías* u španskom jeziku odnosi se na svaku od četiri poslednje stvari koje čekaju čoveka: smrt, Božji sud, pakao i slavu na nebu. *Prim. prev.*

² Ibn Batuta (Ibn Battuta, 1304-1378), slavni arapski geograf i istraživač iz Tangere u Maroku; od 1325. do 1352. proputovao severnu Afriku, istočnu Evropu, južnu i istočnu Aziju, što je opisao u svojim delima. *Prim. prev.*

kao i on, prokrstario svetom u potrazi za ovozemaljskim svecima, za ljudima ozbiljne i spekulativne duše kroz koje se prelama kristalni odraz bića stvari. I našao sam ih svega nekoliko, svega nekoliko, zbog čega sam očajan!

Da, osećam očajnu potištenost, jer je duši neophodno da se nadahnjuje srodnim dušama, a onaj ko iznad svega voli istinu želi da ga prožme dah istinoljubivih duša. Ništa drugo nisam našao uokolo do političare, ljude nezainteresovane da sagledaju svet onakvim kakav jeste, spremne jedino da upotrebe stvari po svom nahodenju. Politika je prisutna na akademijama i u školama, u knjizi poezije i u istorijskoj knjizi, u strogom držanju *moralnog* čoveka i u raskalašnom ponašanju razvratnika, u frizerskom salonu i u monaškoj ćeliji. Politika je i te kako prisutna čak i u laboratorijama: hemičar i histolog unose u svoje eksperimente brižljivo prikrivenu izbornu naklonost. Da bih na kraju, jednog dana, držeći pred sobom jednu od najslavnijih i najapstraktnijih knjiga koje su se pojavile u Evropi u poslednjih trideset godina, čuo njenog autora kako kaže na maternjem jeziku: *Ja sam iznad svega političar*. Taj čovek je napisao delo o infinitezimalnoj metodi *protiv* pobeđničke militarističke stranke u svojoj zemlji.

Potrebno je, dakle, iznova se potvrditi obavezom prema istini, pravom na istinu.

U *Knjizi o Staležima* Huan Manuel³ kaže: Svi Staleži na svetu svode se na sledeća tri: prvi se naziva sta-

---

³ Huan Manuel (Infante Don Juan Manuel, 1282-1348) bio je pripadnik kastiljanske vlastele i nećak kralja Alfonsa X. Moćan, bogat, inteligentan i vešt, učestvovao je u političkom životu tadašnje Kastilje. Pred kraj života se posvećuje literarnom stvaralaštvu; smatra se tvorcem španske proze; čuvena su njegova dela *Grof Lukanor*, zbirka od pedeset i jedne poučne priče napisana vrhunskim stilom i *Knjiga o vitezu i štitonoši*. *Prim. prev.*

ležom branitelja, drugi propovednika, a treći ratara. Oprostite, Infante, svet bi u tom slučaju bio nepotpun! Tražim da se u njemu, na margini, nađe mesta za stalež nazvan posmatračima. Ime mu uživa slavnu genealogiju: smislio ga je Platon. U svojoj *Državi* posebnu misiju dodeljuje onima koje označava rečju ἡθηεαμυνεω *ljubitelji posmatranja*. To su ljudi spekulativnog duha koje predvode filosofi, teoretičari, što će reći oni kontemplativni.

Stoga je prvenstvena namera *Posmatrača*: da podigne bedem za odbranu od politike meni i onima koji dele moju volju za nepomućenim viđenjem, za teorijom.

Piscu je, da bi uobličio svoj trud, potrebna publika, kao što je likeru potrebna čaša u koju se izliva. Zato *Posmatrač* jeste potresno obraćanje upućeno publici sastavljenoj od ljubitelja posmatranja, čitaocima koje bi zanimalo stvari bez obzira na posledice, ma kakve one bile, uključujući čak i moralne. Čitaocima što poniru u misli, koji bi se radovali potrazi za fizionomijom objekata u svoj njihovoj osetljivoj, složenoj strukturi. Čitaocima kojima se ne bi žurilo, vesnim da svaka čestita misao zahteva opširno izražavanje. Čitaocima koji bi dok čitaju, uporedo i šami, u svojim mislima, preispitivali izložene teme. Čitaocima koji ne bi zahtevali da budu ubeđeni, ali bi istovremeno bili spremni da svakog časa dožive preporod napuštajući jedan ustaljeni kredo i prihvatajući neki drugi, nesvakidašnji. Čitaocima koji su možda, poput autora, sačuvali antipolitički delić duše. Sve u svemu: čitaocima koji nisu voljni da čuju pridiku, da budu ostrašćeni na mitingu i da o ljudima i stvarima prosuđuju za kafanskim stolom.

Muškarcima i ženama tako retke čudi obraća se *Posmatrač*, knjiga napisana tihim glasom.

Obično se, sa Geteom, sivilo teorije suprotstavlja životu, blistavoj dugi bitisanja. Neću sada ulaziti u raspravu o pravom smislu takvog sučeljavanja. Ali moram preduprediti naopako razumevanje. Kada pročitam da je za Aristotela blaženstvo, to jest savršen život, u teorijskom uvežbavanju, u razmišljanju, osećam u sebi kako mi bes nagriza poštovanje prema Stagiraninu. Čini mi se krajnje preteranom mogućnost koja proizlazi iz toga da je Bog, simbol sveg kosmičkog kretanja, biće opsednuto *razmišljanjem o razmišljanju*. To svesrdno upinjanje da se do nebesa uzdignu svakodnevni posao i dužnosti koje ispunjavamo na zemlji, taj svrab nezadovoljstva svakog ponaosob onim što jeste, ukoliko to što jeste ne izgleda kao nešto najbolje i vrhunsko, čini mi se ostatkom politike koji istrajava čak i u najuzvišenijim dijalektikama. Aristotel želi da od Boga načini nenadmašnog profesora filosofije.

Daleko sam od toga da stremim nečem sličnom. Ne tvrdim da je teoretisanje vrhunski domet; da bi prvo trebalo da filosofiramo, a potom, ako nam se ukaže prilika, da živimo. Naprotiv, uveren sam u suprotno. Priznajem jedino da nad spontanom životom teorija treba, s vremenom na vreme, širom da otvori svoje jasne zenice i da tada, dok nastaje, ona mora da se stvara čisto i tragično, u celosti. Zlo kaže Platon dolazi u države od toga što *svako ponaosob ne izvršava svoj zadatak*. To je presudno: πῦ σεαυτοῦ πρῦττει. Izgleda mi zadivljujuće, na primer, to što Don Huan prepušta svom srcu da klizi po mnogolikom ženskom svetlu. Razbesnelo bi me kada bi Don Huan teoretisao o ljubavi. Ne: neka radi ono za šta je stvoren! Jedna žena ga iščekuje: može ponovo da započne svoju večnu avanturu, slatku i gorku, u kojoj se ruže seju a trnje niče. Jer on se ne obavezuje da osvoji istinu dok se šepuri poput petla: bilo bi to beskorisno i, sem toga, nepristojno.

Bilo je neophodno naglasiti ovu razliku između kontemplacije i života života sa njegovom političkom

artikulacijom interesovanja, želja i ubedenja. Jer *Posmatrač* ima još jednu, dodatnu nameru: on spekulira, osmatra ali ono što želi da vidi jeste život onakav kakav protiče pred njegovim očima.

Teoriji se s razlogom prebacuje sivilo, budući da se ne bavi ničim drugim do ispraznim, dalekim i rutinskim problemima. Povest nauke o saznanju pokazuje nam da je logika, oscilirajući između skepticizma i dogmatizma, gotovo uvek polazila od sledećeg pogrešnog uverenja: tačka gledišta je lažna. Odatle su proisticala dva sučeljena razmišljanja: da, pošto ne postoji drugo stanovište sem individualnog, onda ne postoji ni istina skepticizam; ili, da, pošto istina postoji, onda se mora zauzeti nadindividualno gledište racionalizam.

Posmatrač će nastojati da se podjednako odmakne od oba ova ishoda, jer se oni udaljavaju od svog polaznog stava. Meni se čini da je lična tačka gledišta jedina koja omogućava sagledanje sveta u njegovoj istinitosti. Sve ostalo je izveštačenost.

Lajbnic kaže: Comme une même ville regardée de différents côtés paraît toute autre et est comme multipliée *perspectivement*, il arrive de même, que par la multitude infinie des substances simples to jest, svesti il y a comme autant de différents univers, qui ne sont pourtant que les *perspectives* d'un seul selon les différents points de vue de chaque monade.⁴

Stvarnost, upravo zato što je to što jeste i što se nalazi izvan naših pojedinačnih umova, može dopreti do njih samo umnožavajući se u hiljadu lica i hiljadu slika.

⁴ Kao što jedan isti grad izgleda potpuno drugačije kada se posmatra sa različitih strana, te kao da biva umnožen različitim *perspektivama*, tako se isto događa da beskonačno mnoštvo jednostavnih supstanci vidi isto toliko različitih svetova koji, međutim, nisu ništa drugo do *perspektive* jednog jedinog sveta viđenog iz različitih tačaka svake monade. *Prim. prev.*

Odavde, iz Eskorijala⁵, strogog carstva kamena i geometrije u kojem se skrasila moja duša, vidim u krupnom planu savijenu gorostasnu ruku planinskog masiva Gvadarame što se pruža ka Madridu. Čovek iz Segovije, sa svoje crvene zemlje, uočava u daljini suprotnu padinu. Da li bi bilo smisleno da nas dvojica raspravljamo o tome koje je od ova dva viđenja istinito? Izvesno je da su oba, a još je izvesnije upravo zato što su različita. Kada bi ta naša planina bila fikcija ili apstrakcija ili halucinacija, zenice segovijanskog posmatrača mogle bi se podudarati sa mojima. Ali, stvarnost se ne može drugačije sagledati sem iz tačke koju svaki pojedinac sudbinski zauzima u svetu. Njegova i moja tačka gledišta su međusobno povezane, i kao što se ne može izmisliti stvarnost, ne može se ni simulirati sopstveno stanovište.

Istina, stvarnost, svet, život zovite to kako želite prelama se u bezbroj faseta, u neizmeran broj padina od kojih je svaka okrenuta ka jednoj osobi. Ukoliko je ona znala da ostane verna svojoj tački gledišta, ukoliko se oduprla većitoj zavodljivosti da se sopstvena mrežnjača zameni nekom drugom, umišljenom, onda će ono što ona vidi biti stvarni izgled sveta.

Ali i obrnuto: svaki čovek ima svoju misiju istine. Tu gde su moje zenice, nisu neke druge; onaj deo stvarnosti koji vide moje zenice, ne vide druge. Neza-menjivi smo, neophodni smo. Samo među svim ljudima biće ovaploćeno ono ljudsko kaže Gete. Unutar

⁵ Eskorijal (San Lorenzo de El Escorial) veliki kompleks zgrada od sivog granita na južnoj padini planinskog venca Sijera de Gvadarame; pored čuvenog manastira San Lorensa, koji je zadužbina Felipea II, čija je gradnja počela 1563. a okončana nakon 22 godine, u sastav ovog zdanja ulaze još i kraljevska letnja rezidencija i grobnica španskih kraljeva, počevši od Karla V. Eskorijal je briljantno sagrađen u strogom klasicističkom stilu; poseduje bogatu riznicu umetničkog blaga; velika manastirska biblioteka sadrži oko 130.000 knjiga i oko 4.000 rukopisa. *Prim. prev.*

ljudskog roda svaka rasa, unutar svake rase svaki pojedinac jeste jedan organ percepcije drugačiji od svih ostalih, sličan pipku koji dopire do drugima nedostižnih delova sveta.

Stvarnost se, dakle, nudi u vidu pojedinačnih perspektiva. Ono što je nekome u zadnjem planu, drugome je na prvom mestu. Pejzaž uređuje svoje veličine i daljine saobrazno našoj mrežnjači, a naše srce stavlja akcente. Vizuelnu i intelektualnu perspektivu umnožava vrednosna. Umesto da raspravljamo, pretočimo naša viđenja u blagorodnu duhovnu saradnju, i poput slobodnih obala što se sjedinjuju u debeloj rečnoj veni, stvorimo bujicu zbilje.

Blistavi mlaz života protiče brzo: zaustavimo ga na tren osetljivom prizmom naše ličnosti, a na suprotnoj strani, iznad papira ili knjige, prelomiće se spektar duginih boja. Samo tako se teorija oslobađa molski sivog tona.

Posmatrač će sagledavati panoramu života sa osmatračnice svoga srca. Želeo bih da pokušam da neiskrivljeno reprodukujem njegovu jedinstvenu perspektivu. Ono što bude jasnog poimanja ostaće kao takvo; ali će ići i kao sanja ono što bude satkano od sna. Jer jedan deo, jedan oblik zbilje jeste mašta, i u svakoj celovitoj perspektivi postoji ravan u kojoj se odvija život naših želja.

Opisivaću, dakle, padinu koju stvarnost meni šalje. Ukoliko ona nije naj slikovitija, jesam li ja kriv? Budući da se nalazim u Eskorijalu, jasno je da mi svet izgleda karpetovetonski⁶.

---

⁶ Igra reči. Karpetovetonske planine se pružaju centralnim delom Iberijskog poluostrva, od istoka ka zapadu, između reka Ta-ho i Duero i čine granicu između Stare i Nove Kastilje. Kao što fizički, odnosno geografski iscrtavaju središnju nit Španije, tako u prenesenom značenju pridev karpetovetonski označava duhovna svojstva koja se tiču same španske biti. *Prim. prev.*

Eto, takva namera me pokreće. Kao što se primećuje, ona i formalno isključuje želju da ikome nametnem svoja mišljenja. Naprotiv: želim da zarazim ostale kako bi svako od njih ostao veran svojoj perspektivi.

Da li će nečemu ili nekome biti od koristi *Posmatrač*? Nisam siguran u to; ali tumačim kao dobar znamen što se ova zamisao rodila u eksploziji bezlične radosti i vere u budućnost ljudskog roda. Mnogo pre truba što pozivaju na juriše u prolazne bitke, mi koji smo dospeli do polovine životnog puta već smo čuli pojutarje koje Sudbina oglašava lovačkim rogom. Proživeti ćemo časove kolektivne i lične gorčine; ali u dnu svesti osećamo sigurnost i zahvaljujući njoj razaznajemo u daljini jednu bolju epohu.

Naziremo jedno bogatije, složenije, zdravije, otmenije, spokojnije doba, plodnije naukom, religijom i zadovoljstvima u kojem bi se mogle bolje razvijati lične razlike i otvarati beskrajne mogućnosti emocijama, nalik na vrt sa drvoredima topola po kojem se može šetati u nedogled.

No, zdrava nada polazi od volje kao strela od luka. To suštinom ispunjenije doba zavisi od nas, od naše generacije. Naša je dužnost da naslutimo novo; imajmo onda i hrabrosti da ga iskažemo. Ništa ne zahteva toliko čistote i energije kao ova misija. Jer za nas prijanja ono staro sa svim svojim privilegijama što ih pružaju navika, autoritet i okončano delo. Naše duše, poput predostrožnih devica, treba da bdiju sa upaljenim lampama i budu na oprezu pred neposrednom opasnošću. Sa starim se možemo sresti na svakom koraku: u knjigama, u običajima, u rečima i na licima ljudi. Ali ono novo, ono novo što se uputilo ka životu, možemo prepoznati jedino ukoliko pažljivo, postojano i čisto oslušujemo šapate svoga srca. Barjaktare nastupajućeg, dok se u nama združuju stradanje i slava. Prepušteni smo sami sebi; niko nas ne štiti niti nas usmerava.

Ukoliko nemamo vere u sebe, sve će biti izgubljeno. Ukoliko je imamo odviše, nećemo pronaći blago. Dakle, verovati ali ne uzdati se. Da li je to moguće? Ne znam da li je moguće, ali vidim da je neophodno.

Hegel je došao do ideje koja veoma lepo odražava našu tešku situaciju, do imperativa koji nam propisuje pravu meru skromnosti i ponosa. Imajte veli smelosti da pogrešite.

Konačno, to je isti onaj princip koji prema najnovijim biološkim saznanjima upravlja kretanjama infuzorije u kapi vode: *trial and error* pokušaj i promašaj kao najpouzdaniji način da se stigne do cilja.

Intelektualac i Drugi

Intelektualac o kome će se ovde govoriti nije pisac, niti naučnik, ni profesor, ni filosof. Sve su to nazivi zanimanja, odnosno profesija, to jest društvenih uloga, javnih profila koje pojedinac prihvata i koji čoveku dok ih obavlja ne garantuju ni najmanju autentičnost nesputane intelektualne vokacije. Ovde će biti reči samo o Intelektualcu koji to zaista jeste, bez obzira čime se javno i očigledno bavi. Biti Intelektualac je nešto što ne mora nužno da ima ikakve veze sa čovekovim društvenim ja. Ne postaje se Intelektualac zbog drugih, iz ovog ili onog razloga, sa ciljem da se zgrne novac, stekne slava, ili ne potone na uskovitlanoj pučini kolektiviteta. Neko je Intelektualac zbog samog sebe, uprkos samom sebi, protiv samog sebe. Neizlečivo.

Nesumnjivo je da pomenuta zanimanja i profesije ne bi postojali da nekada davno nije bilo ljudi koji su bili pisci, naučnici, profesori ili filosofi u tom neizlečivom, autentičnom i izvornom obliku. Sve ono što predstavlja društvenu ulogu nastalo je kao stvaralački put određenog pojedinca. Ali, u tome i jeste problem! Od tog oblika života koji je jedan čovek stvorio i sudbinski sledio, po njegovom nestanku, ostalo je nešto nalik na ljušturu iz koje je iščezao delotvorni lični sadržaj: ostao je samo javni položaj, kao bezlični kalup u koji bi se prevarantski mogao ušunjati bilo ko. U tom smislu, sve

ono društveno, sve ono kolektivno, varljivo je i nije verodostojno predstavlja pozu, manir, titulu, masku. Naravno da najveći broj intelektualaca koje srećemo uokolo nisu to zaista, već se samo *pretvaraju* da to jesu, ponekad s razlogom i od nemale koristi, časno služeci zanimanju kojem su se društveno zavetovali, zvanju koje imaju . Ovaj izraz u našem jeziku potpuno je pogođen. Otkriva nam da je zvanje forma nečeg ljudskog, ali ipak prazna prazna, jer joj upravo nedostaje ono delotvorno ljudsko. Tu prazninu mora ispuniti ili zaposednuti neko ko joj ponekad služi, a ponekad, što je mnogo češće, to ne čini. Svejedno je! Društvo se zadovoljava najmanjim ispunjenjem, odnosno izvršenjem obaveze nametnute zvanjem. Društvo ima ista očekivanja kao i onaj Andaluzanin, ubogo mazalo, koji bi započinjući novu sliku, svestan svog ništavnog slikarskog umeća, sebi obično govorio: Ako ispadne brada..., biće Sveti Antonije , a ako ne... Bezgrešno začecće ! Tako je od pamtiveka, i u svakom poretku. Prvo se Juliju Cezaru dogodilo da, sa nesumnjivom originalnošću, bude Julije Cezar. Kada su ga ubili, rimsko društvo je imalo potrebu da Cezar i dalje postoji. Ali, jedinka po imenu Cezar nestala je zauvek. Od nje je ostala samo šupljina, to jest profil njene neophodnosti koju je osećao rimski svet. I od tog časa, Cezar je bio samo ta stamena šupljina jedno zvanje, jedno poglavarstvo koje je trajalo pet vekova. *Zvanje nad zvanjima, poglavarstvo par ekselans* koje je svet ikad video. No nekim najneverovatnijim udesom desilo se da nijedan od bezbroj sledećih Cezara nije bio ni izdaleka nalik Cezaru. Mnogi su zaposedali područje zvano Cezar , ali nijedan to zapravo nije bio.

Isto tako u Francuskoj je, pre sto godina, živeo čovek koji je bio neka vrsta pesničkog uragana ili žive plime lirizma. Zvao se Viktor Igo. Poput elementarne nepogode kako rekoh, uragana uzdrmao je i zaplju-

snuo sve vidove francuskog života. Njegova poezija je sirova, bez otmenosti, bez tajnovitih treperenja, ali je zato kiklopska, široke duše, herkulovska, mikelandelovska. Srčanim stihovima opevao je ljubav, ženu, dete, jesenji list, drevnu legendu, slavnu bitku; do neba je uzdizao Napoleona I, kamenovao Napoleona III, polemisaio o čovekovojoj prirodi. Nije bilo ničeg francuskog, ni ljudskog, pred čim ne bi gromoglasno zazvečao svojim ogromnim praporcima u ritmu veličanstvenog, sveopšteg karnevala. Jasno je da su Francuzi u njemu videli nešto što nije postojalo još od Vergilija, Homera i Dantea: narodnog Pesnika, lirizam kao instituciju. I Francuska je od tada uporno nastojala da uvek ima Pesnika, kao što je uvek imala predsednika Republike, i *velis nolis*⁷ silom je popunjavala to mesto, tu veliku javnu šupljinu. Otuda proističe tragikomična situacija sirotog Pola Valerija, poslednjeg mandarina francuske književnosti, autentičnog Intelektualca, nepotrebno je i reći, ali kratkog daha, nimalo narodnog, maniriste koji je, budući da je imao malo toga da saopšti, morao da se prenemaže, kao i svi duhom siromašni. Taj čovek, koji je mogao biti sjajan saradnik u nekom manje-više provincijskom časopisu, postao je, uz pompu, Pesnik Francuske. I od tada je slavni pajac do kraja života morao zadihano galopirati za vlastitim opravdanjem.

Dakle, ne mešajmo stvari. Ovde se govori o Intelektualcu koji je intelektualac sa neočekivanom verodostojnošću, koji je to neizlečivo, nedokučivom i neumoljivom Božjom zapovešću. Kao što je Cezarima nedostajao cezarizam, svet je krcat intelektualcima sa skromnom dozom intelektualnosti ili potpuno bez nje. Međutim, nemojte umišljati da je Intelektualac neko ko je, neizostavno, veoma pametan. Trebalo bi izbeći zabunu i po tom pitanju. Intelektualac je naziv za voka-

---

⁷ Htela ne htela. *Prim. prev.*

ciju. Talenat je naziv za obdarenost. I mada se vokacija obično podudara sa talentom, ima slučajeva kada ne idu skupa. Može se imati snažna vokacija, a biti lišen talenta. Može se imati talenat i biti bez ikakve vokacije. Budući da je mudro poći od najgoreg, skoro sve što name-ravam reći o Intelektualcu važi i kada bismo pretpostavi-li da je tupav.

Nekoliko godina nakon što sam započeo svoj knji-ževni rad dakle, davno jednog lepog dana sam pred-osećio da će se Intelektualcu, koji je tokom dva veka bio nadmoćna figura u zapadnim društvima, veoma br-zo raspršiti javni ugled i da će se, shodno dijalektičkom ekstremizmu oličenom u hodu istorije, od toga da je sve, strmoglaviti da bude niko i ništa. Niko nije slutio nešto slično budući da se i onda, kao i niz godina po-tom, činilo da Intelektualac uživa trenutke svoje vr-hunske nadmoći. Zato sam nemalo ponosan što sam ta-ko rano prozreo sliku bliske budućnosti. Sem toga, od-mah sam joj prilagodio svoj život, izbegavajući *a limi-ne*⁸, izvesno je ne sve, ali većinu gluposti i grešaka u koje su drugi upadali. Zaista nikada nisam računao da bi se na mene mogla obraćati pažnja, i nisam bio niti sam sada spreman da prihvatim izmišljotinu kako do nekoga dopiru moje reči.

To predosećanje sam imao u doba kada, kako sam rekao na nedavnom predavanju o Vivesu⁹, Intelektua-lac obično doživljava prvi i strastan susret sa bitnim te-mama i velikim idejama koje će razvijati do kraja svog života. Dakle, to nije bilo koje doba. Životna hronologi-ja je veoma stroga. Svaka godina donosi nešto drugo.

⁸ Unapred. *Pim. prev.*

⁹ Huan Luis Vives (Juan Luis Vives, 1492-1540), istaknuti španski humanista i filosof. Bio je prijatelj Erazma Roterdamskog; iza sebe je ostavio obimno delo pisano skoro isključivo na latin-skom jeziku, čije ideje su, na neki način, preteča modernoj psiho-logiji; originalan i dubok mislilac u oblasti pedagogije. *Prim. prev.*

Reč je o dvadeset i šestoj godini. Nesumnjivo, postoje izuzeci, ali i neka, veoma jasna zakonitost. Na primer, ideje formalističkog promišljanja, kao što je matema-tička misao, ranije se prihvataju. Ali ako je u pitanju promišljanje suštinskih tema, onih koje se više tiču sfere ljudskog, dvadeset šesta godina predstavlja obda-nicu obasjanu prvim zanosom, kada ogromni orlovi bu-dućih ideja zarivaju kandže u mozak mislioca i grabe sa njim, kao sa nevinim jagnjetom, put visina. Jer velike ideje nisu naše, već smo mi njihov plen. Ne ostavljaju čoveka na miru do kraja života: nemilosrdne i uporne, neprestano ključaju Prometejevu utrobu. Skoro svaki Intelektualac ima bolesnu jetru. Uostalom, to životno doba nije nimalo zagonetno. Reč je o godini u kojoj pri-rodno prestajemo da budemo prevashodno receptivni, i zabacujući preko leđa zavešljaj naučenog, nevinih mrežnjača okrećemo se ka svetu.

Zapažanje da će se mase dočepati kormila istorije, kao i da su te mase duboko neobrazovane, pomoglo mi je da predvidim svrgavanje Intelektualca s prestola, budući da su intelektualci prethodno počinili ogromnu grešku stvarajući kulturu za intelektualce, a ne za osta-li svet. Treba naglasiti da veliki začetnici tako nešto ni-su želeli. Ni Bekon, ni Galilej, ni Dekart, ni Šekspir, ni Servantes. Kao i obično, naslednici su oni koji će sve proćerdati ta nadobudna gospoda što se rađaju na ze-mlji koju su preci za njih već stekli.

Ali ostavimo se toga. Iz raznoraznih razloga, pred nama je već Intelektualac lišen svoje društvene nad-moći, vuče se, ruku pod ruku sa ostalima, usredsređen samo na sebe, kao bilo koji čovek među bilo kojim lju-dima. U toj ravni se naročito zanimljivo ispoljava nje-gova osobena ljudska priroda.

Kao što se dešava sa svakim suštinskim modusom da se bude čovek, Intelektualcu se čini da je biti Inte-ktualac nešto najprirodnije na svetu, te u početku

smatra da su i ostali njegovi sugrađani isti kao on. Jer to je suštinski modus ljudske prirode: obuhvata sve ljudsko, ali usmereno u određenom pravcu. I onaj ko je takav prostodušno veruje da to znači biti čovek – poistovećivati ostale sa sobom, kao Karlos III koji nije prišao nijednoj drugoj ženi do svojoj ridokosoj Saksonki, i bio ubeđen da sve žene mirišu na rusku kožu¹⁰, jer je to miris ridokosih.

Zahvaljujući ovome, Intelektualac živi dobar deo svog života u stalnom *quid pro quo*¹¹. U ophođenju sa drugima polazi od pretpostavke, kao od nečega što je samo po sebi razumljivo, da su i ostali ljudi tu iz istih razloga kao i on, da pripadaju njegovom soju. Njegov život je tako čudesan da bi se iskreno prenerazio ukoliko bi otkrio da ostalima nije!... Da, sušta je istina: život Intelektualca je čudesan. On stalno živi na vrhu nekog Tavora, gde se odvijaju neprestana preobraženja. Svaki trenutak i svaka stvar za njega su preokret, fantazmagorija, veliki spektakl, melodrama, polarna svetlost. Njegov kalendar sadrži samo čiste svetkovine. Život mu prolazi, doslovno ceo život, u radu. Ali, da li se može nazvati radom delanje Intelektualca? Njegov rad se sastoji upravo u tome da stvara večnu svetkovinu. Razume se da su u nekim drugim vremenima naslućivali izvesnu božansku crtu u njemu. Radi li Bog? Da, Bog neprestano dela, naročito Bog koji je Vrhovni Tvorac. Da li su dani Postanja bili radni? Zar se ne stiče utisak da se Bog snuždio onog dana kada je rešio da se odmori, poput zidara? Da se nije možda u biblijskom tekstu potkrala mala greška u izrazu? Neće li biti da je,

¹⁰ Odnosi se na poseban miris štavljene teleće kože koji se u Rusiji dobija primenom jedinstvenog postupka obrade. Na Zapadu prave imitaciju tog mirisa štavljenjem kože pomoću ulja iz brezove kore. *Prim. prev.*

¹¹ Nesporazum, zbrka u ličnostima, zamena osoba, pometnja kao jedno od sredstava dramske tehnike. *Prim. prev.*

nastupanjem prve subote, pošto je stvorio svet i više nije imao šta da radi, Bog natakao naočare i bacio se na sastavljanje soneta pod naslovom: *Svet?* Morala bi se podrazumevati jezička greška, jer, inače, da li je pisanje soneta rad ili užitek? Na stranu s tim, ali Intelektualac stalno, hteo to ili ne, ruši i ponovo stvara sve što se nalazi u njegovom okruženju. Zamislite da prisustvujemo prvim danima Postanja. Sitnica od spektakla! Balet, nikad viđen do sada! Ma kakav Nižinski, tu je Adam! Kakva Pavlova, tu je Eva! I još, prvostvorena ptica iz prvostvorene vatre! Dakle, svi dani Intelektualca pomalo su takvi: svaki put iznova prisustvuje radanju stvari i prvi im daje blagoslov da budu ono što jesu. On ide iz iznenađenja u iznenađenje. Njegova svakodnevnica sačinjena je isključivo od iznenađenja. Zenice su mu raširene od divljenja. Hoda opčinjen. Od rođenja pijan. Izgleda pomahnitalo poput arhandela koji se preselio u zemaljsko naselje. Nepotrebno je i reći: gledano iz određenog ugla, izgleda kao doživotni naivko koji večito pada s Marsa. Dugo mu treba da shvati da je njegovo ophođenje prema bližnjem smešno. Dugo mu treba da otkrije da taj bližnji nije intelektualac, već upravo Drugi, onaj apsolutno Drugi. Uvek je primećivao nešto čudno tokom razgovora s bližnjim. Stvari se nikada nisu dobro odvijale. Kao da su škripali točkovi dijaloga. Svaki put kada bi on silovito krenuo ka visinama, bližnji bi mu, ukoliko ga ne bi vukao unazad, bar podmetao klipove. Ali konačno sviće dan koji sve razjašnjava. Uviđa, na kraju, kristalno jasno da neslaganje nije slučajno, niti izazvano sporednim razlozima: nije reč o razlici u temperamentima, odnosno telesnim sokovima, niti u darovitostima. Razlikovanje je potpuno. Najveće moguće. Reč je o dva u korenu suprotna pristupa životu, bitisanja na svetu. Kada to otkrije, Intelektualac oseća duboku posramljenost, strašan stid. Shvata da je samo ispao smešan i ništa više. Ima utisak

da je živeo nag pred ostalima, u nagosti koja je mučnija od pukog pokazivanja kože, budući da je proveo ceo svoj život pokazujući im svoju najdublju intimnost: svoje misli, svoja osećanja spram sveta, stvari, drugih ljudi, prošlosti, trenutnih događanja, budućnosti koja se pomalja. Sada primećuje da je to nepristojno činiti, da poziciju intelektualca treba prikriti, kao da si lopov, ili špijun, kao da si prostitutka. Razmišljati o stvarima konceptualno ili poetski jeste nešto *bestidno*. Istovremeno je očajan i potišten zbog saznanja da bližnji beznačajno nije intelektualac. Ranije je verovao da jeste, možda u manjoj meri nego on, da mu eventualno nedostaje dragocena nadarenost, ili da ga život primorava da potiskuje erupcije svoje intelektualnosti. Ovo poslednje bi ga često potresalo, delovalo mu herojski. Taj čovek je morao da hrani tuce ukućana! Samo zato, i ni zbog čega drugog, nije mogao kao on prihvatiti život! Mada često i intelektualac ima buljuk familije... Ali sada, saznajući da nije u pitanju ništa od toga, suočava se sa novom zagonetkom koja počinje da ga kopka. Kako bližnji može da živi kao Drugi? Kakva je to vrsta življenja?

Potom, kao da želi odagnati noćnu moru, prelazi rukom preko svoga čela govoreći: Stvar se mora isterati na čistac! U čemu je razlika između mog života i života tog Drugog? Dosetio se: Drugi živi uklopljen u svet stvari, koje su jednom za svagda onakve kakve nam se čine da jesu. Ni pukom slučajnošću ne dovodi ih u pitanje. Nikada ne dovodi u sumnju svet stvari, čak ni ne pomišlja da je sumnja moguća. Stoga one za njega imaju konačna svojstva; čitav svet je samo to što je nadohvat i ništa više, takav kakav jeste. Među stvarima kojih je Drugi svestan neke su zagonetne, tajnovite, nepoznate, ali mu ova njihova svojstva ne pobuđuju nikakvu posebnu reakciju. Kvaliteti stvari, kao boja ili oblik, izgledaju mu stvarni i prirodni. Ne uzbuđuju ga. Nema za njega razlike između onoga što misli da zna i

onoga što mu se prikazuje kao zagonetka. Za njega ne postoji znati ili ne znati. Njegov odnos prema stvarima je jednostavan *on računa na njih*. Isto kao što zna da tela imaju težinu to jest, *računa* na njihovu težinu računa takođe i na to da je rak nepoznanica, da je tajna postojanje sveta, da se ne zna zašto društva idu ka usponu i propasti.

Njegov život isključuje svako preispitivanje vlastitog okruženja ne bi li ga doveo u pitanje, analizirao, obesnažio, ponovo pretvorio u opsenu i utvaru. Naprotiv, njegov život protiče u oslanjanju na već postojeće, u kretanjama unutar tog nesumnjivog, čvrstog, kompaktnog i konačnog sveta, prebivanju u njemu, manipulisanju stvarima kako bi se poslužio njima te ih upotrebio u svoju korist što je više moguće. On je rođeni egoista. Najvažnije mu je da izbije na čelo, obavi svoj posao, da njemu i njegovima bude dobro. Ukoliko je čestit, na pošten način. Ukoliko nije, uz smicalice. Kako ni najmanje nije zabrinut niti za svet niti za bilo šta na svetu, spokojno se posvećuje vlastitom interesu, *svojoj* ličnosti ili *svojoj* porodici ili bar *svojoj* političkoj stranci. Uvek i samo onom što doživljava kao svoje.

Intelektualac se, dakle, ne spotiče o Drugog iz nekih naročitih i konkretnih pobuda. Spotiče se, sasvim nesumnjivo, zato što je njegov osnovni životni stav suprotan, a to je morao primetiti još od prve mimike ili prve reči. Intelektualcu se čini da svet sa kojim se suočava postoji samo zato da bi ga on doveo u pitanje. Stvari za njega nisu same po sebi potpune te ih ne ostavlja da mirno počivaju, već ih smesta analizira, rastavlja, posmatra iznutra, traži njihovu pozadinu; ukratko, stvari koje se pretpostavljaju pretvara u probleme. Na prvi pogled deluje kao rušitelj i ruke su mu, slično kasapinovima, uvek pune utrobe stvari. Ali, sve je potpuno suprotno. Intelektualac *ne može*, čak i kada bi želeo, da bude egoista u odnosu na stvari. *On ih do-*

vodi u pitanje. A to je najveći znak ljubavi. Stvari ne postoje da bismo ih samo iskoristili, kao što čini Drugi; Intelektualac svoj život posvećuje služenju njima, stvarajući kult njihovog bića. Kult je, poput svih moćnih kultova, krvav; podrazumeva da ih treba skršiti, zdrobiti, da bi ponovo bile stvorene u vrhunskom sjaju. On zna da stvari ne postoje u svojoj punoći ukoliko čovek *ne otkrije* njihovu čudesnu bit zaklonjenu koprenom i tamom. Otuda živeti za Intelektualca znači stalno i frenetično, iz petnih žila, raditi na tome da svaka stvar istinski postane ono što jeste, kako bi se uznela do sopstvene ispunjenosti. Eto zbog čega proizlazi da su stvari ono što zaista jesu tek i jedino u dodiru sa Intelektualcem. To ponekad naslućuje Žena. I to, naravno, duboko razgnevljuje Drugog. Ali gnev je ovde nedelotvoran. Stvarnost je bespovratno takva. Jer stvari koje Drugi upotrebljava i zloupotrebljava, kojima barata i koje koristi u svom prljavom životu, baš sve njih izmislio je Intelektualac. Sve. Automobil i aspirin; cvet, pesmu i ženu. Ili ste vi možda mislili da su se sve te stvari, te čudesne stvari, zatekle ovde tek tako, najjednom? Sada ćete vi videti svoje. Sada kada Intelektualac, kao i toliko puta tokom istorije, bude nestao ili makar, poput ptice gnjurca, načas zaronio do najvećih dubina. A dubina je tišina bez premca. Videćete kako će ono čudesno iz časa u čas nestajati sa lica zemlje a život, uključujući i život Drugog, gubiće draž, uzbuđenje i zanos.

Da bi stvari *mogle bivstvovati*, želeli vi to ili ne, neophodan je Intelektualac. Ono što Drugi upotrebljava kao realitete nije ništa drugo do gomila starih Intelektualčevih ideja, prepotopski fosilni ostaci njegove fantazije. Kada bi samo Drugi obitavao na planeti, ništa ne bi bilo kao što je sad. Svaka stvar je, uistinu, legenda, aksiom, stih i mit. Zato će, na kraju, Drugi naljutiti Intelektualca. Nervira ga što ovaj stvarima *ne dopušta*

da budu, ne bavi se *njima*, već podlo, opako, bezbožno, koristi njihovo prisustvo. Drugi je, za Intelektualca, bezbožnik, bezbožnik u svakom pogledu. To je čovek koji ne uzdrhti pred božanskim, a ono je sve. Živeti na svetu a ne zapitati se o njemu, Intelektualcu izgleda kao parazitizam.

Sada bi još valjalo reći da Intelektualac društveno već ne postoji, on je parija i prestupnik.

Ali izvesno je da Intelektualac, čim shvati da je bližnji koji se pred njim nalazi u stvari Drugi, ne samo da ispravlja grešku u svom nekadašnjem ophođenju prema njemu već je i iskreno oduševljen njim. Uzbuđuje ga, kao sve što je verodostojno. I uživa da ga gleda onakvog kakav je, kao vrednog i upornog mrava što pada i opet se diže na noge među džinovskim vlatima trave, spitičući se o sve i svašta, dok svojim nosi sočnu semenku srećno pronađenu. Ma do đavola, živeo Drugi! Ono što Intelektualac ne može da podnese jesu falsifikati kojima je danas naša planeta zatrpana. Jer postoji Pseudo-Intelektualac, koji nije ništa više do Drugi, skriven iza maske pisca, naučnika, profesora, filozofa. Ali što je najvažnije, danas se događa sledeće: Drugog, pravog Drugog, veoma je teško sresti. Zato što se moderni Intelektualac, kao što sam već rekao, pogibeljno okliznuo stvorivši kulturu ideja. Očito je da se celokupna kultura stvara pomoću ideja, ali one prvenstveno treba da budu ideje o stvarima, o osećanjima, o načelima, o podvizima, o bogovima. Nema razloga da budu ideje o idejama. Međutim, kultura u poslednjih nekoliko vekova sve više postaje intelektualistička. Iz toga je proizašlo da je Drugi sada pun ideja, a budući nesposoban da barata njima, da vlada njima, on žarko želi da živi od ideja i, podrazumeva se, da ima *svoje* ideje. Već sam napomenuo da za Drugog postoji samo ono što je *njegovo*. Ranije se to nije događalo. On nije želeo da ima ideje. Živeo je od tradicija, uverenja, strasti i pako-

sti, koji čine prirodno ustrojstvo njegovog života. Ali sada žarko želi da promišlja, zašta nije stvoren. Mučno je posmatrati kako se ruka te intelektualne šimpanze napreže da ščepa iglu ideje. Ishod je neizbežan. Spontano živeći Drugi je, na svoj način, bio vredan divljenja, ali počevši da razmišlja, postao je malj što spljeskava ideje, a kako se one motaju po glavama Intelektualaca, spljeskava, usput, i glave Intelektualaca.

Potpuno mi je jasno da Intelektualac tokom istorije, s vremena na vreme, biva zadavljen. Shvatam da Drugog uznemirava i dovodi do besa taj čovek koji je uvek izvan stvari i koji sam po sebi nije stvar, već fluid, oganj, magnet.

Svet oko nas

Čovekova socijalizacija

Počevši od sredine prošlog veka, zapaža se da je život u Evropi iz dana u dan sve više izložen očima javnosti. To je poslednjih godina vrtoglavo napredovalo. Privatno bivstvovanje, osamljeno ili skriveno, nepristupačno javnosti, svetu, okolini, postaje sve teže i teže.

Ova činjenica naglo zadobija fizička svojstva. Ulična buka. Ulica je postala gromoglasna. Čovek je nekada uživao u tišini kao jednoj od najmanjih sloboda. Pravo na određenu dozu tišine, pogaženo je. Ulica prodire u naš privatni kutak, osvaja ga i utapa u vrevu javnog. Onaj ko bi poželeo da se prepusti mislima, da se povuče u sebe, mora se privići da to čini uronjen u sveopštu graju, da bude gnjurac u okeanu kolektivne gungule. Fizički se ne dopušta čoveku da bude sam, da bude nasamo sa sobom. Želeo to ili ne, mora da bude sa ostalima. Bezimena buka bulevara i trga poput vlage probija kroz zidove domova.

Sve što je bilo dostojno poštovanja naspram beskraja javnog, propada iz dana u dan. A naročito, porodična citadela. Život porodice, majušne društvene zajednice okrenute ka unutra i narogušene prema velikom građanskom društvu, sveden je na najmanju mjeru. Što je zemlja naprednija, porodičnog života je u njoj manje. Zaista je zanimljiv neposredan uzročnik njenog ubrzanog isparavanja. Oduvek se tvrdilo da je srce porodice ognjište; i, kako to već obično biva, prvo se po-

šlo od romantičnog tumačenja. Ognjište je i oltar (*Hestija*¹²) i kuhinja. Slava bila oltaru! Porodičnom, pradedovskom, domaćem svetilištu!... Ali čim je postalo teško naći kućnu poslugu, ognjište, pradedovski dom, porodični oltar, počeli su da iščezavaju. Na kraju se pokazalo da stub porodice nije bio bog Lar, zaštitnik ognjišta, niti *pater familias*, već jednostavno sluga. Čak bi se sa skoro naučnom strogošću mogao formulirati funkcionalni zakon o ovoj pojavi, poput onih koji važe u fizici: danas u svakoj zemlji ima upravo onoliko porodičnog života koliko u njoj ima kućne posluge. U Sjedinjenim Američkim Državama, gde je teže imati služavku nego žirafu, porodični život je stisnut do krajnjih granica. Stoga se smanjila i veličina kuće. Čemu, ako se u kući ne može boraviti? Bez posluge, neizbežno je pojednostavljenje porodičnog života, a čim je on postao pojednostavljen, postao je neprijatan. Složeni polureligiozni ritual pripremanja kulinarskih đakonija oltar-kuhinja morao je da se minimizira. Izbačen iz doma, čovek se strmoglavio u polje javnog. Lonac je bio bog Lar.*

Centrifugiranje porodice. Razlika u broju sati koji su se nekad provodili u kući i onih koji se danas provode. U negdašnjim dugim i sporim časovima okrenutosti ka

¹² U starogrčkoj mitologiji Hestija je boginja domaćeg ognjišta; kod Rimljana je to boginja Vesta. *Prim. prev.*

* Nije reč samo o stilskoj figuri. U predelima Holandije se tokom evropske istorije odvijao najzgušnutiji unutrašnji, odnosno porodični život. Dakle, tamo je postojalo magijsko verovanje u *cremaillere*, verige o koje je iznad ognjišta bio obešen prekrasni lonac ili kotlić, jedan od najtipičnijih proizvoda belgijske metalurgije.

Svetost ognjišta u srednjem veku kaže Žil Mišle ne počiva toliko u ognju koliko u *cremaillere* koje vise iznad njega. U ratničkim pohodima, kada bi se vojnici razmislili kako bi harali i pustošili, ne obazirući se pri tom ni na uzrast niti na pol, te zlostavljali žene, devojke i decu, otimali bi i verige, nadajući se da će ih tako mimoći njihov gnev. (*Istorija Francuske*, tom VIII, str. 4 5). *Prim. aut.*

unutra, čovek je u sebi podsticao kristalizaciju jednog dela svoga bića, privatnog, ne javnog, čak antijavnog.

Dijagram promene debljine zidova od srednjeg veka do danas mogao bi pokazati pomenutu evoluciju. U XIV veku kuća je tvrđava. Danas je zgrada sa spratovima, košnica; ona sama predstavlja grad, a zidovi su krhke pregrade koje nas jedva odvajaju od ulice. U XVIII veku kuće su još uvek prostrane i masivne. Čovek u njima boravi najveći deo svog životnog veka u skrovitoj i neprikosnovenoj samoći. Samoća marljivo kuje našu dušu kapajući na nju iz sata u sat. Poput onostranog kovača, ona daje našoj ličnosti čvrstinu i reljefnost. Pod dejstvom samoće čovek utvrđuje svoju ličnu sudbinu pa može izaći na ulicu a da ne postane u potpunosti zatrovan dahom javnog, bezličnog, lokalnog, kao kaznom. U osami se automatski prosejavaju i razlučuju naše ideje, žudnje, strasti, te razaznajemo one zaista naše od ostalih bezimernih, ambijentalnih, što su napadale po nama poput prašine po drumu.

Ne zna se kako će se okončati ovaj proces. Evropa je do sada, tokom svoje istorije, negovala i štitila individualnost. Stremilo se ka tome da život svaki put sve snažnije poprime lično obeležje. To jest, da se svako ponaosob oseća jedinstvenim u svom življenju, da snosi odgovornost za samog sebe, kako u užitku, tako i u dužnosti i u bolu. I zar to nije istina, čista transcendentna istina o ljudskom životu? Bilo to veličanstveno ili jadno po čoveka, ali živeti, u samoj svojoj biti, znači ostati sam sa svešću o jedinstvenoj i isključivoj sudbini koju svako ima. Ne živi se u društvu. Svako mora živeti svojim životom i, kao čašu punu gorčine i slasti, ispiti ga svojim jedinstvenim usnama. Čoveku se *dogadā* da je okružen društvom; ali to *dogadānje* ne pretpostavlja saučesništvo.

Međutim, nema sumnje da smo danas izloženi neočekivanoj promeni smera. Već dve generacije unazad

Evropljani teže da obezličie svoj život. Sve prisiljava čoveka na gubitak jedinstvenosti i rasplinjavanje. Kao što je kuća postala porozna, takva je postala i ličnost, pa dah javnog ideje, pobude, ukusi prodiere u naš zaklon i svako od nas polako počinje da oseća kako bi mogao biti bilo ko. Da li je to samo finta, prolazna promena, korak unazad, odraz za najviši skok individualizacije? Ne zna se; ali je činjenica da u ovom trenutku veliki broj Evropljana izopačeno uživa u odbacivanju svog individualnog bića i pristaje na samorastvaranje u biću kolektiviteta. Zadovoljstvo zbog poistovećenja sa masom i gubitka sopstvene, isključive sudbine, zarazno se širi. Čovek se socijalizuje.

To nije novina u ljudskoj istoriji. Skoro da je najčešće bilo tako. Retko je bilo obrnuto: žudnja da se bude ličan, neponovljiv, nezamenljiv, jedinstven. Sadašnja dešavanja rasvetljavaju nam čovekov položaj u slavim vremenima Grčke i Rima. Ličnosti se nije dopuštala sloboda da živi zbog sebe i za sebe. Država je polagala pravo na celokupno čovekovo bitisanje. Kada je Ciceron pozeleo da se povuče u svoj toskanski letnjikovac i posveti proučavanju grčkih knjiga, bio je prinuđen da se javno izvini i zatraži da mu bude oprošteno privremeno izdvajanje iz tela kolektiviteta. Ogroman zločin koji je Sokrata stajao života bila je njegova silovita želja da poseduje osobenog, ličnog *demon*a; to jest, individualno nadahnuće.

Socijalizacija je užasno naporna. Ona se ne zadovoljava zahtevom meni upućenom da ono što je moje pripada i drugima odlična namera koja me nimalo ne ljuti već me primorava da ono što pripada drugima bude i moje. Recimo, da ja prihvatim tuđe, odnosno svačije ideje i ukus. U potpunosti je zabranjeno svako izdvajanje, svako privatno posedovanje, pa čak i ubeđenja za isključivu, ličnu upotrebu.

Apstraktno božanstvo kolektiviteta opet sprovodi svoju tiraniju i već izaziva pustošenja diljem Evrope. Štampa je sebi dala za pravo da obelodanjuje naš privatni život, da ga procenjuje, da mu presuđuje. Javna Vlast nas prisiljava da svakoga dana društvu poklanjamo sve veći deo našeg života. Čoveku se ne ostavlja kutak za povlačenje, da ostane nasamo sa sobom. Mase protestuju besne na bilo koji vid našeg ispoljavanja uzdržanosti.

Poreklo tog antiindividualnog besa verovatno počiva u činjenici da mase duboko u sebi osećaju nemoć i strah pred sudbinom. Na jednoj izuzetno pronicljivoj i strašnoj stranici Niče je zapisao kako su primitivna društva, nemoćna pred životnim nedaćama, svaki originalni, individualni, lični čin proglašavala zločinom, a čoveka koji bi se usudio da svoj život provodi u osami, zločincem. Moralo se ponašati potpuno u skladu sa opšteprihvaćenim pravilima.

Sada, očigledno, mnogi opet čeznu za stadom. Sa žarom se prepuštaju onoj ovcu koja još uvek bleji u njima. Žele da gaze kroz život gusto zbijeni, po kolektivnoj stazi, runo uz runo, pognute glave. Zbog toga mnogi evropski narodi tumaraju u potrazi za pastirom i ovčarskim psom.

Mržnja prema liberalizmu ne potiče iz drugog izvora. Jer, pre nego diskutabilno političko načelo, liberalizam označava suštinsku ideju o životu: uverenje da svako ljudsko biće mora ostati slobodno kako bi ispunito svoju individualnu i neotuđivu sudbinu.

Posmatranje kao delanje

Hose Ortega i Gaset je nesumnjivo najveće i najslavnije ime španske misli modernog doba. Rođen je u Madridu, 9. maja 1883. godine, gde je i umro 18. oktobra 1955. Potiče iz ugledne španske intelektualne porodice. Otac i deda su mu bili novinari i književnici: majčin otac je bio osnivač i vlasnik uticajnog lista *El Imparcial* u kojem je radio i Ortegin otac. Zato je Ortega često isticao kako je rođen iznad štamparske rotacije .

Prvo obrazovanje stiče u jezuitskoj školi Miraflores del Palo u Malagi, u kojoj je savršeno ovladao starogrčkim i latinskim jezikom. Na jezuitskom univerzitetu u Bilbaou 1897. započinje studije prava, filosofije i književnosti, da bi u svojoj 19. godini, 1902, na univerzitetu u Madridu diplomirao filosofiju i književnost, a 1904. i doktorirao iz oblasti istorije na istom univerzitetu. Potom odlazi u Lajpcig, Berlin i Marburg gde usavršava svoja znanja iz filosofije i estetike i upoznaje se sa učenjem neokantovaca. Posle Nemačke drži niz izuzetno zapaženih predavanja širom Evrope i Amerike, ovenčan slavom autentičnog mislioca. Početkom 1910, sa dvadeset šest godina, izabran je za profesora metafizike na univerzitetu u Madridu, gde kao predavač, svojom originalnošću, odmah zadobija simpatije studenata i postaje najomiljeniji profesor.

On premašuje naučnika koji stvara određeni filosofski sistem. Već tada dolazi do izražaja njegova suštinska osobenost: on je mislilac, profesor koji se, polazeći od svog univerzitetskog predmeta metafizike, dao u duhovno krstarenje Španijom svoga vremena. Njegova potraga za istinom, za podučavanjem u razmišljanju i razotkrivanjem bića stvari, njegova preokupacija onim što je nazivao širenjem duhovne svetlosti , nije se ograničavala na katedru već se, polazeći od nje, od knjige i od modernog intelektualnog trga oličenog novinama , potpuno i celim srcem predao beskrajnom

nizu filosofskih, pedagoških, socioloških, etičkih, estetičkih, političkih i istorijskih problema koji čine okosnicu modernog evropskog života, a nadasve španskog života.

Takođe je tada uočljivo i Ortegin nastojanje ka duhovnoj obnovi Španije koja je 1898, gubitkom svojih poslednjih kolonija Kube i Filipina, doživela definitivni slom, potpuni gubitak nekadašnje moći i slave. Najumnije španske glave toga vremena: Unamuno, Asorin, Valje-Inklan, Baroha, A. Maçado, Maestu, združuju svoje snage u potrazi za izlaskom iz rasula koje je snašlo njihovu otadžbinu i svi oni, poznati kao generacija 98 , prepoznaju put obnove u potrazi za autentičnim španskim nasleđem i u povratku vlastitim korenima. Početak XX veka je doba punog stvaralačkog zamaha te generacije, ali Ortega, mada duhovno blizak njima, ne pripada im, već će biti na čelu sledeće: generacije Marañona, Peresa de Ajale, Pikasa, Huana Ramona Himenesa. Naime, za razliku od generacije 98 , Ortega se nije zadržao na čisto estetičkom odnosu prema Španiji, već je otišao korak dalje u preispitivanju španske tradicije, smelo razbijajući sva opšta mesta, okamenjene predrasude i oveštale fraze, ali i nudeći svoja viđenja preporoda. Jedno od njih nagovestio je u svojoj prvoj značajnijoj knjizi, *Meditaciones del Quijote (Razmišljanja o Kihotu)*, u kojoj je istakao evropeizaciju Španije, podizanje njenog duhovnog nivoa, kao nužni i primarni uslov obnove. Pri tom naglašava da evropeizacija Španije podrazumeva povratak keltskim korenima, uspostavljanje ravnoteže između njenog mediteranskog i germanskog nasleđa: Ne primoravajte me da budem samo Španac, ako je Španac za vas samo čovek sa sunčane obale. Ne podstičite u mojoj duši bratoubilački rat; ne huškajte Iberijca u meni, sa njegovim divljim, mahnitim strastima, protiv plavokosog i plavookog Germana, meditativnog i sentimentalnog, koji uzdiše u predelima moje duše gde caruje sumrak.

Dosledan svojim shvatanjima, Ortega će se 1914, oslanjajući se na svoje dve uporišne ideje nacionalizam i liberalizam baciti u arenu politike i osnovati Španski savez za političko obrazovanje, kao i časopis koji će nasloviti svojom suštinskom životnom preokupacijom: *España*. Nešto kasnije će učestvovati u osnivanju još jednog časopisa, *El Sol*, ko-

ji će ubrzo steći veliki ugled u španskoj javnosti u periodu pre građanskog rata.

U istom tom periodu, do početka građanskog rata, Ortega će objaviti niz najznačajnijih dela: *Vieja y nueva política* (*Stara i nova politika*), *Posmatrač* (*El Espectador*), *España invertebrada* (*Beskičmena Španija*), *El tema de nuestro tiempo* (*Tema našeg vremena*), *La deshumanización del arte* (*Dehumanizacija umetnosti*), *Mirabeau o el político* (*Mirabo ili političar*), *Kant* (*Kant*); sva ona će biti prevedena širom Evrope; godine 1923. osniva i uređuje časopis *Revista de Occidente*, koji će skupa sa istoimenom izdavačkom kućom biti kičma duhovne obnove i hispansku misao podići na evropski nivo.

Tokom tridesetih godina, kada objavljuje svoju ključnu knjigu *Pobuna masa* (*La rebelión de las masas*), potom *Misión de la Universidad* (*Misija univerziteta*), *Goethe desde dentro* (*Gete iznutra*), *En torno a Galileo* (*O Galileju*), *Meditación de la técnica* (*Razmišljanje o tehnicima*), život u Španiji poprima dramatične tonove i Ortega će se ponovo osetiti pozvanim da aktivno učestvuje u njemu. Sa Marañonom i Peresom de Ajalom osnivaće Grupaciju u službi Republike, grupaciju za integralnu reformu španskog života, države i društva. On mašta o velikom nacionalnom frontu ili velikoj nacionalnoj partiji koja će u naciji ujediniti rad i kapital, kritikuje postojeći republikanski poredak i parlamentarizam sam po sebi, zbog čega osvaja simpatije desnice. Međutim, on će ovoga puta definitivno biti razočaran u aktivnu politiku i zauvek će se distancirati od nje. U vreme izbijanja građanskog rata 1936, ne opredeljuje se ni za jednu stranu, već u avgustu iste godine napušta zemlju. Živeće u Parizu, Holandiji, Argentini, Engleskoj, Portugaliji i u tom egzilu uglavnom će čitati o zbivanjima u svojoj otadžbini.

Po povratku u Španiju, u jesen 1945, neće se više uključivati u javni život već će se u samoći predati intelektualnom radu i 1948. osnovati u Madridu Institut za društvene nauke. Tada će se pojaviti nova značajna dela, pomenimo neka od njih: *Ideas y creencias* (*Ideje i ubedenja*), *Estudios sobre el amor* (*Studije o ljubavi*), *Historia como sistema* (*Istorija kao sistem*), *Teoría de Andalucía* (*Teorija o Andaluziji*). Posthumno će mu biti objavljena dela, *Qué es la Filosofía?* (*Šta je Fi-*

losofija?), *Meditación del pueblo joven* (*Razmišljanje o mladom narodu*), *Meditación de Europa* (*Razmišljanje o Evropi*).

No, vratimo se delu koje je trenutno pred nama. *Posmatrač* je sastavljen od osam tomova koji su izlazili u periodu od 1916. do 1934. Tih osam knjiga čine eseji, predavanja i novinski članci pisani u obliku osobenog, neposrednog autorovog obraćanja svojim čitaocima, pa stoga možda oličavaju njegove najskrovitije, najličnije misli jer, kako kaže sam Ortega, *Posmatračeve* ideje, teorije i komentari predstavljaju autorove lične zgode i nezgode, njegove avanture. Sa osmatračnice svoga srca, on će duhovnim okom posmatrati probleme koji mu pobuđuju permanentnu pažnju: problem Španije, filosofije, etike, sociologije ali i probleme svakodnevnog života koji protiče pred njim, sa svim sitnicama od kojih je satkan. To ne začuđuje ukoliko se ima na umu da bit njegovog strogog i preciznog filofsokog sistema čine ideja i učenje o ljudskom životu kao radikalnoj stvarnosti (*Ja sam ja i moje okruženje*) iz kojih će uslediti nova ideja o umu vitalnom umu i istorijskom umu kao suprotnost Kantovoj ideji čistog uma i Unamunovom dvojstvu um život.

U samoći vlastite meditacije, posmatrač će stavljati na svoj radni sto i pomno razlučivati svaku od tih gorućih tema sa podjednakom intelektualnom strogošću koja će umnožavati njene perspektive, prodirući u njenu dubinu ili drobeći joj utrobu u nemilosrdnoj potrazi za istinom stvari; za onim što stvari jesu ili bar izgleda da jesu iz njegove perspektive, upućujući, istovremeno, čitaoca na puteve vlastitog preispitivanja i možda drugačijeg, ali nužno ličnog viđenja istih tih problema. Svaka tema je materija za duboko promišljanje i strog ogleđ, bez obzira da li je reč o trenutnim pojavama, o ozbiljnim filofsokim pitanjima ili o onim istorijskim, sociološkim i političkim temama koje se najsnažnije dotiču njegove Španije, i sa kojima se on neprestano sučeljava preispitujući ih. Ovakav pristup podrazumeva etičku strogost i beskompromisnost čistog, moglo bi se reći asketskog, ispitivanja i potrage za istinom.

Taj intelektualni napor Ortega će predstaviti čitaocu svojim blistavim i veoma izražajnim stilom, u čemu mu ne-

ma ravna, budući da filosofima obično nije svojstvena literarna virtuoznost. Njegova uzorna proza, sporog ritma, u *Posmatraču* dostiže stilsku perfekciju. Ona je precizna te bogata metaforama; budući da je stroga, jasna je; prožima čitaoca ali ga modulacijom svojih misli i podstiče na uzlet ka višim sferama osmatranja života; to je proza koja na tren zatreperi drhtajem vrhunskog poetskog dometa. Na potpuno osoben način Ortega je sjedinio vrline rasnog pisca, gospodara reči, sa dinamičnošću svojstvenom novinarskom stilu i zanatu koji je ispekao još u najranijoj mladosti i koji mu je nasleđem predalo porodično okruženje; to nasleđe je izoštrilo njegovo pronicljivo prodiranje u temu koju razmatra, povremeno obojeno neobičnom duhovitošću, i darovalo ga sposobnošću da uvek jasno oseti puls aktuelnog.

Posmatrač razmišlja ozbiljno poput naučnog istraživača a svoje misli izražava na način vrhunskog pisca kome je u potpunosti poznata i bliska stvaralačka moć jezika, vrednost reči te književnost kao jedna od lepih umetnosti. Upravo je to što je Ortega znao i umeo da ono što duboko promišlja i lepo iskaže, iritiralo neke koji su pokušali da mu ospore vrline i domete vrhunskog evropskog mislioca, nesumnjivo jednog od najvećih koje je dao XX vek, i da ga svedu u razmere izuzetnog pisca. Ortega to nije smetalo, i sam je rekao da je reč o intimnom delu, upućenom čitaocima sa intimnošću, koje ne traži niti želi veliku publiku. To intimno delo doživelo je na stotine hiljada primeraka i bilo prevedeno na sve velike svetske jezike a među njima, evo, po prvi put, i na srpski.

Ovaj izbor eseja određivale su dve težnje: da se čitalac upozna sa onim Orteginim idejama i razmišljanjima koja i danas zrače originalnošću i životnošću, a tiču se same biti evropskog duha, kao i da se, istovremeno, predstavi razudnost autorove misli. Stoga su u ovaj izbor uvrštena i dva eseja koji se nisu pojavili između korica *Posmatrača*, ali su po mišljenju priređivača, poput dve ključne kockice u mozaiku, bili neophodni za sklapanje celovite slike. Reč je o eseju *In-telektualac i Drugi*, koji se pojavio prvi put u časopisu *La Nación* iz Buenos Airesa, decembra 1940, i o eseju *Srce i glava*, objavljenom u istom časopisu, jula 1927.

Tako je sklopljena slika ovovekovnih lutanja evropskog duha, lutanja koja najblištaviji španski mislilac, sa osmatračnice svoga srca, poput vedrog pesimiste, spoznaje samo kao korak unazad, zalet neophodan za pobedonosni skok neuništive i nadmoćne evropske osobenosti. Skok kojim se dosežu visine.

Biljana Bukvić

Sadr`aj

Intelektualac kao posmatrač

Istina i perspektiva / 7

Intelektualac i Drugi / 17

Svet oko nas

Čovekova socijalizacija / 31

Bolesna demokratija / 36

Naravoučenije: ne budite uzorni / 43

Skica Salome / 50

Pismo mladom Argentincu

koji studira filozofiju / 55

Nove starinske kuće / 62

Crtica

Kada nema radosti / 71

Psihološke studije

Srce i glava / 75

Antropološke studije

Smrt i vaskrsenje / 83

Istorijske studije

Ratno tumačenje istorije / 95

Filosofske studije

Dve velike metafore / 113

Bog na vidiku / 132

Putopisi

Beleške jednog skitačkog leta / 139

Biljana Bukvić

Posmatranje kao delanje / 193

Bolesna demokratija

Sve dobro što se dogodi u svetu, u Španiji ima bled odraz. Za razliku od toga, ono loše preslikava se neverovatno uspešno pa čak kod nas postaje izraženije nego igde.

Dok se u poslednje vreme učtivost u Evropi ozbiljno srozava, u Španiji je neučtivost već zacarila na svakom koraku. Naša iznemogla rasa polaskana je pozivom da prihvati plebejsko držanje, kao što je bolesno telo zahvalno na dozvoli da se po volji ispruži. Plebejizam, koji trijumfuje širom sveta, u Španiji sprovodi tiraniju. A kako je svaka tiranija puna nedostataka, valjalo bi spremati revoluciju protiv plebejizma, najnepodnošljivijeg tiranina.

Za dolazak tog izuzetno okrutnog suverena moramo zahvaliti trijumfu demokratije. U okrilju ove plemenite ideje u javnu svest uvukla se izopačena afirmacija svega što je nisko i vredno prezira.

Koliko puta se desilo isto! Dobra strana neke stvari privlači ljude i čim se stave u njenu službu, brzo zaborave da postoje i mnoge druge takođe dobre stvari sa kojima ju je neophodno dovesti u sklad, zbog čega je pretvaraju u jad i bedu. Demokratija kao demokratija, odnosno strogo i isključivo, kao načelo političkog prava, deluje izvanredno. Ali demokratija koja je pobesnela i izašla izvan sopstvenih okvira, demokratija koja je prodrila u religiju ili umetnost, u misli i gestikulacije, u

srce i običaje, jeste najopakija bolest koja može snaći jedno društvo.

Što je suženiji prostor delovanja svojstven nekoj ideji, to će, srazmerno nastojanjima da se ona projektuje na sveukupni život, njen uticaj biti sve razorniji. Zamislite da nam život uređuje neki ostrašćeni vegetarijanac koji stremi da posmatra svet sa visina svog kulinarskog vegetarijanstva: u umetnosti bi zabranio sve sem baštenskog pejzaža; u sferi nacionalne privrede podržavao bi prevashodno poljoprivredu; od religije bi jedino prihvatio drevna božanstva žitarica; za odevanje bi nam dozvolio da biramo samo između tkanina od kudelje, lana ili žuke, a kao filosof tvrdoglavo bi propagirao nekakvu transcendentalnu botaniku. Ali ništa manje besmisleno ne deluje ni čovek koji bi, poput mnogih danas, stao pred nas i ponosno izjavio: Ja sam, pre svega, demokrata!

U takvim situacijama obično se setim priče o izvesnom mladom crkvenjaku koji nije znao svoju ulogu tokom liturgije i čim bi čuo sveštenika, on bi izgovarao: Slava i hvala svetom Pričešću! . Sve dok se sveštenik, pošto mu se smučila njegova upornost, nije okrenuo rekavši mu:

Drago dete, to je prava reč, ali u pogrešno vreme!

Nedopustivo je biti pre svega demokrata, budući da se ideja demokratije ne odnosi na prvi plan, nije pre svega . Politika je sistem sredstava, ona je sastavni deo i dopuna životu, jedna od mnogih stvari kojima treba posvetiti pažnju i usavršavati ih kako bi naš lični život bio manje izložen lomovima, te lakše postizao svoju punoću. Politika će nas možda, u nekom dramatičnom trenutku, poput pukotine na brani, mobilisati da pokrenemo naše najbolje energije u želji da pospešimo ili obezbedimo životni napredak, ali ta okolnost nikada ne može biti normalna.

Pitanje politike zahteva najodlučniju ipravku XIX veka. Naime, u XIX veku ozbiljno je bio izopačen poriv

kojim se uređuje perspektiva te su se ljudi tada, kao poslednjim i konačnim, bavili onim stvarima koje po svojoj biti mogu da budu samo prethodne. Savršenstvo tehnike predstavlja savršenstvo spoljašnjih sredstava kojima se podstiče vitalnost. Stoga najskromniji napor ulažemo kada se bavimo tehničkim poboljšanjima. Načiniti od njega presudni poduhvat našeg bitisanja, posvetiti mu naše najdelikatnije i najpostojanije snage, očigledno znači zastranjivanje. Isto se događa sa politikom, čiji je cilj da artikuliše društvo kao tehnika prirodu kako bi se pojedincu otvarao sve širi prostor za uvećanje lične moći.

Budući da je demokratija puka pravna forma, nesposobna da iole usmeri sve one naše životne funkcije koje nisu u domenu javnog prava, to jest skoro celokupan naš život, čim se od nje načini jedinstveno načelo bitisanja, rađaju se najveća preterivanja. Sve odjednom dolazi u suprotnost sa samim osećanjem koje je pobudilo čežnju za demokratijom, jer se ona rađa iz plemenite želje da se plebs spase bednog položaja. Dakle, demokrata gaji naklonost prema plebsu, prema svemu što ga čini plebsom, prema njegovim običajima, manirima, intelektualnim odlikama. Ekstremni oblik te naklonosti može se prepoznati u kredu socijalista reč je o pravom religioznom kredu! kojim se proleterska pamet proglašava za jedinu istinski sposobnu da se bavi visokom naukom i udovolji moralnim zahtevima. Što se tiče manira, mogu da kažem da se moj život podudarao sa procesom u kojem se viši položaj na društvenoj lestvici osvajao prostačkim ophođenjem. A to znači da čovek nije izabrao najbolju epohu da se rodi. Jer, pre nego što su se odabrani krugovi priklonili manirima i rečniku Avasa¹³, jasno je da je prvo sama epoha poprimila prilično duboke i pogubne odlike plebsa.

Svako takozvano demokratsko tumačenje nekog životnog ustrojstva koje ne spada u domen javnog prava, neizbežan je odraz plebejizma.

Izvojevana pobeda demokratskog pokreta protiv toga da se zakonom propisuju privilegije, uspostavljaju kaste itd., prožeta je nemalo moralnom izopačenošću koju nazivam plebejizmom; ipak, od nje je bila jača plemenita pobuda da se ukine pravna nejednakost. U prethodnom režimu prava su bila izvor nejednakosti; njima se unapred, pre nego što bi se ljudi i rodili, određivao njihov položaj. Stoga smo s razlogom odbijali da takva prava nazovemo pravima, već smo ih nazvali privilegijama, dajući toj reči pejorativno značenje. Zdrav nerv demokratije ispoljava se u izjednačavanju privilegija, a ne prava. Uočite kako ljudska prava imaju negativan smisao, ona su puškarica koju nova društvena organizacija, strože pravno uređena od prethodne, podiže iz straha od mogućeg vaskrsenja privilegija.* Već poznatim i osvojenim ljudskim pravima trebalo bi dodati nova i nova, sve dok ne bi iščezli i poslednji ostaci političke mitologije. Budući da privilegije, kao što sam već rekao, nisu prava, njih čine nataloženi ostaci religijskih tabua.

Međutim, nemoguće je pretpostaviti da će neka buduća, nova ljudska prava, koja kao naše otkriće i trijumf predajemo u ruke dolazećih generacija, takođe imati dalek domet te da će izmeniti lice društva poput ovih već stečenih ili skoro stečenih.** Stoga, ako bismo pokušali da svedemo značenje demokratije na njeno delo, izjednačavanje privilegija, onda se može reći da su joj trenuci slave već prohujali.

Zaista, ukoliko se pravna organizacija društva zadrži na tom polemičkom i negativnom stupnju, pukom razaranju religiozne organizacije društva, ukoliko čovek ne posmatra svoje demokratsko delo isključivo kao prvi napor ka uspostavljanju pravde, kojim smo usekli široko rečno korito pravičnosti da bismo unutar njega stvarali jednu novu pravednu društvenu strukturu neka bude pravedna, ali neka bude i struktura tada će pojedinci istančane moralne osetljivosti prokleti demokratiju i okrenuti svoja srca ka prošlosti, nesum-

njivo organizovanoj na predrasudama; no, ipak organizovanoj. Život je, u svojoj biti i pre svega, struktura: čak i najgora struktura bolja je nego nikakva.

Kako sam prethodno rekao da je nedopustivo biti pre svega demokrata, sada dodajem da je takođe nedopustivo biti samo demokrata. Pravdoljubiv čovek ne može da se zaustavi na izjednačavanju privilegija, na tome da pravno ozakoni jednakost među ljudima u domenu opšte ljudske jednakosti. Oseća istu neodložnu potrebu da ozakoni, proglasi legitimnom, nejednakost među ljudima u domenu opšte ljudske nejednakosti.

To je kriterijum pomoću kojeg razaznajemo granicu iza koje se demokratsko osećanje degeneriše u plebejizam. Ko god se razbesni kada vidi da se prema jednakima nejednako postupa, ali se uopšte ne potrese kada vidi da se prema nejednakima postupa jednako, nije demokrata, već plebejac.

Doba kada je demokratija bila zdravo i poletno osećanje, prošlo je. Ono što se danas naziva demokratijom jeste degeneracija ljudskih srca.

Niče nam je otkrio mehanizam koji funkcioniše u degenerisanoj javnoj svesti: nazvao ga je pakost. Kada čovek ima osećanje niže vrednosti usled nedostatka određenih vrлина inteligencije, hrabrosti ili otmenosti posredno nastoji da se potvrdi u vlastitim očima nipodaštavajući izuzetnost tih vrлина. Kao što je izvanredno uočio jedan poznavalac Ničeovog dela, nije reč o lisici i grožđu. Lisica i dalje poštuje, kao nešto najbolje, zrelost ploda, te se zadovoljava samo negiranjem primamljivosti nedostižnog grožđa. Pakosnik ide korak dalje: on mrzi zrelost i više voli oporost nezrelog ploda. U pitanju je potpuni preokret vrednosti: vrhunskom se, upravo zato što je vrhunsko, čini *capitis deminutio*¹⁴, a na njegovo mesto trijumfalno se ustoličuje ono bezvredno.

Čovek iz naroda obično ima ili je imao zdravu sposobnost divljenja. Kada bi ugledao neku groficu kako

promiče u svojoj kočiji, bio bi iskreno ushićen i sa zadovoljstvom bi okopavao zemlju na planeti na kojoj se povremeno, bar na ten, mogu videti tako prekrasni prizori. On se divi i uživa u raskoši, čarobnoj lepoti, kao što se divimo zlatu i rubinima kojima sunce na umoru slavi svoj zalazak. Ko može da zavidi zlačanoj raskoši sutona? Čovek iz naroda nije prezirao sebe: znao je da je različit i niži u odnosu na plemstvo; ali njegovo srce nije razjedala otrovna pakost. Početkom Francuske revolucije jedna ugljarka je kazala izvesnoj markizi: Gospođo, sada će se stvari preokrenuti; mene će nositi na rukama, a gospođa će tegliti ugalj. Neki od onih pakosnih drvenih advokata, ništarija koji su silom gurali narod u revoluciju verovatno bi je ispravio: Ne, građanko: sada ćemo svi biti ugljari.

Živimo okruženi ljudima koji nemaju poštovanja prema sebi, i to skoro uvek s razlogom. Dotični bi želeli da se što pre ukazom proglasi jednakost među ljudima; jednakost pred zakonom nije im dovoljna: čeznu da čuju svečanu potvrdu kako smo svi jednaki u meri darovitosti, osećajnosti, prefinjenosti i uzvišenosti srca. Svaki dan kojim se kasni u ostvarenju ove neostvarive uravnilovke predstavlja još jednu surovu obdanicu tim pakosnim stvorenjima, svesnim svoje nepovratne osude da budu intelektualni i moralni plebs naše vrste. Kada ostanu sami, iz vlastitog srca navire im osećanje prezira prema sebi. Uzalud im je što pomoću prizemnih lukavstava možda uspevaju da steknu viđenije uloge u društvu. Taj prividni društveni trijumf još ih više truje iznutra, razotkrivajući im krhku neravnotežu njihovog života kojem svakog časa preta pravedno urušavanje. Pred vlastitim očima prikazuju se kao sopstveni falsifikatori, kao tragični kovači lažnog novca, gde krivotvorena moneta oličava samog krivotvorca.

Ovakvo duhovno stanje, natopljeno razjedajućim kiselinama, češće se ispoljava u onim zanimanjima gde je

izmišljanje nepostojećih vrlina manje moguće. Zar ima ičeg tužnijeg od pisca, profesora ili političara bez darovitosti, bez istančanosti u opažanju, bez uzvišenosti u karakteru? Kako li ti ljudi, razjedeni dubokim unutrašnjim lomom, moraju gledati na sve što prolazi ispred njih isjavajući savršenstvo i zdravo poštovanje prema sebi?

Upravo zato novinari, profesori i političari bez dara čine Vrhovni Stožer zavisti koja je, kako veli Kevedo¹⁵, večito žuta i mršava jer grize a ne jede. Ono što danas nazivamo javnim mnjenjem i demokratijom dobrim delom nije ništa drugo do gnojna izlučevina tih zlobnih duša.

Naravoučenije: ne budite uzorni

U svojoj knjizi *Beskičmena Španija* nagovestio sam jednu doktrinu o nastanku društava koja se drastično razlikuje od opšteprihvaćenih. Po njoj, ljudsko društvo ima samo spoljne, nebitne sličnosti sa takozvanim životinjskim društvima, koje evolucionizam uzima za polaznu tačku njegovog razvoja. Istorijsko društvo je suštinski različita pojava od čopora, stada, krda, jata, mravinjaka, košnice. Takođe, nije nastalo ni razvojem porodične zajednice. Pre bi se moglo reći da se ona pojavljuje kasnije u odnosu na društvo i to kao oblik izvesne unutrašnje inkubacije u njemu samom. Dakle, društvo bi predstavljalo presudnu pojavu koja se ne može pojednostavljivati. Takvo uverenje podstaklo je Aristotela da govori o čovekovom političkom nagonu. Ali on ne određuje jasno kakva bi bila funkcija tog nagona. Da

li je reč o nečemu što neodređeno nazivamo težnjom ka druželjubivosti, odnosno ka pukom zbijanju u grupu, te bezobličnom saživotu? To ne bi bilo dovoljno. Nema društva bez čvrste strukture, makar ona bila i veoma jednostavna. Nema društva ukoliko među članovima ne postoji svest o pripadnosti istoj grupi.

Obilje svedočanstava, pre svega etnoloških, primorava nas na pomisao da se društvo rađa iz nadmoćne privlačnosti koju jedan ili nekoliko pojedinaca zrače prema drugima. Nadmoćnost, izuzetnost određenog pojedinca automatski budi kod ostalih pokretačku snagu privlačenja, sleđenja. Manire, odnosno ponašanje te istaknute ličnosti oduševljeni sledbenici prihvataju kao nadindividualna načela. Ukoliko, dakle, uopšte treba govoriti o nagonu, rekli bismo da se socijalni nagon konkretno sastoji od poriva ka poslušnosti koju neki ljudi osećaju prema čoveku koji je u izvesnom smislu uzoran. Taj dinamički odnos između uzornog čoveka i žudnje okoline da ga sledi, da mu se prilagodi, pojavljuje se u svim društvima, počevši od najprimitivnijih i iskonskih pa sve do onih najrazvijenijih koja su skoro već na izmaku. Tako je hrišćansku Crkvu, u njejoj najdubljoj suštini i njenom najdubljem nervu, utemeljio Hristos sa svojim poslušnicima. Poslušnost, sleđenje ili, kako se obično kaže jednim pomalo neprikladnim izrazom oponašanje Hrista predstavlja dinamičku stvarnost koja je ustanovila hrišćansku Crkvu. Tokom svog gigantskog razvoja, jasno je, poprimila je i još mnoga druga svojstva. Ali sva ona žive zahvaljujući toj središnjoj aktivnosti, tako da istorijska stvarnost Crkve u svakom trenutku zavisi od izgaranja u poslušnosti koje bi vernici osećali sledeći Isusovu uzornost.

Razmišljajući dalje u tom pravcu, neminovno stičem snažan utisak da ukoliko čovek postane uzor u nečemu, dostiže najveće čoveku dopuštene visine. Ali

sveukupna čovekova potencija krije u sebi i jednu manju koja je obesnažuje i izvitoperuje. Nasuprot autentičnoj uzornosti, postoji lažna i isprazna uzornost.

Prva razlika između njih je u tome što istinski uzornom čoveku nikada nije bio cilj da to zaista postane. Povinujući se dubokoj nužnosti svoga bića, on se iz dubine srca posvećuje nekoj delatnosti – lovu ili ratovanju, ljubavi prema bližnjem ili nauci, veri u Boga ili umetnosti. Kroz to trenutno, neposredno, spontano predavanje nekom delanju postiže određeni stepen savršenstva i tada se, a da on to nije nameravao, kao neočekivana posledica i neočekivan ishod, događa da postaje uzor drugim ljudima.

Kod lažnog uzora duhovna trajektorija suprotnog je smera. On neposredno odlučuje da bude uzor; u čemu i na koji način drugorazredno je pitanje, koje će kasnije pokušati da reši. Ne zanima ga nikakvo određeno delanje; ni u čemu ne oseća glad za savršenstvom. Jedino što ga privlači, jedino za čim žudi jeste taj socijalni efekat savršenstva – uzornost. Ne želi da bude veliki lovac ili veliki ratnik, ni dobar, ni mudar, niti svetac. Ne želi, u stvari, duboko u sebi, da bude bilo šta. Jedino želi da bude drugima, u tuđim očima, obrazac i model.

On ne primećuje kontradikciju sadržanu u sopstvenoj nameri. Jer uzornost je automatski i takoreći mehanički ishod nekog savršenstva, a ono se ne postiže ukoliko ne postoji frenetična ljubav i strasno predavanje određenom delanju. U trenutku kada ju je sebi postavio kao cilj, takva uzornost smesta odvrća njegovu ličnost od iskrenog oduševljenja za svaku konkretnu aktivnost, tako da mu preostaje puka forma jedne realnosti koja se ostvaruje samo pomoću nekakvog sadržaja. Otuda sledi druga korenita razlika između jednog i drugog tipa uzornosti. Dobar uzor ne može to biti ukoliko nije plodotvoran, tvorac nečega. Loš uzor ne stvara ništa pozitivno ni vredno. Nije istinski umešan,

niti mudar, pa čak ni dobar. Onaj ko ima nameru da bude dobar u očima drugih, nije to uistinu. Vidite kako je namera da se bude uzoran, u samoj svojoj suštini, oličenje nemorala.

Jalovost lažnog uzora neumitna je posledica njegove namere. Kako ne oseća da ga autentično privlači bilo kakvo pozitivno delanje niti uživa posebnu nadarenost za bilo šta, stalno će u svom životu više isticati savršenstvo u neradu nego u radu.

Poznavao sam i još uvek poznajem neke od tih uzornih ljudi i uvek sam se izuzetno zabavljao posmatrajući lukavstvo kojim izbegavaju sve što je stvaranje, konkretan posao, dovijajući se da jalovost proglaše za pozitivnu vrednost. Tako će lažni uzor, u intelektualnoj sferi, veoma naglašavati visokoparno apstraktno rasuđivanje, insistirajući na onom što je komplikovano, neizvesno i što je, sve u svemu, sušta afirmacija ili negacija. Ako posle dubokog razmišljanja o nečemu, ozareni sopstvenim otkrićem, iznesemo svoju tvrdnju, lažni uzor nam neće reći: *Zaista je tako*, ili pak: *Ne slažem se, ja mislim suprotno*, već će nam reći: *Moguće je, moguće je. Ko će to znati?* . Posle ovih reči ostajemo postideeni, osramoćeni vlastitom umišljenošću i površnošću, a istovremeno zadivljeni superiornošću što caruje u tom čoveku koji nikada ne zaboravlja genijalnu istinu da um može biti u zabludi. I potreban nam je čitav minut da bismo shvatili da naša sentenca, uprkos svom snažnom dogmatskom aspektu, nosi u sebi tu sveopštu sumnju koja neraskidivo prati svako ljudsko rasuđivanje i koju samim tim nije ni potrebno uvek formulisati.

Lažni uzor takođe nije poštovalac književnosti, za koju naravno, kao po pravilu, nema dara. Po njegovom mišljenju, književnik se uvek izlaže riziku da mu umetnost bude izgovor za samoisticanje. Budući da je lažni uzor po prirodi do srži tašt – sve što radi čini kako bi

ostavio utisak na druge ili, što je još gore, na samog sebe, pošto se poput Narcisa pretvorio u posmatrača sopstvenog lika manijački je sklon da svuda prepozna glad za samoisticanjem, jer mu je nepoznata jednostavna i plemenita ljubav prema stvaranju.

Većina Španaca ne ide na koridu. Iz ovih ili onih razloga ta svetkovina im je dosadna ili je se gnušaju. Međutim, ponekad će sticajem okolnosti i Španac koji inače ne ide na koridu tamo biti prisutan. Retko prisustvovanje kao i vanredni motivi zbog kojih je jednom ili nekoliko puta bio na koridi, daju mu za pravo da sebe ne smatra posetiocem korida. Lažni uzor i u takvoj prilici herojski neće pokleknuti. Onaj ko nema običaj da ide na koridu, ako ponekad ode, čini to upravo zato što ne pridaje značaj tom odlasku. Negativnu i najprostiju činjenicu da nije posetilac korida lažni uzor pretvara u pozitivan podvig. Isto se dešava i kada je reč o lutriji. Iako ogroman broj naših zemljaka ne igra lutriju, ipak ponekad to učine; međutim, lažni uzor će i tad, smrtno ozbiljan, odbiti da igra dajući tom prostom uzdržavanju herojski oreol.

Kada putuje, najviše će voleti treću klasu. Ne zbog konkretnih razloga nedostatka novca, želje da posmatra niže klase već isključivo zbog toga da ne ide prvom .

Spremnost da se pridaje važnost beznačajnim stvarima nepogrešivi je simptom lažne uzornosti i neizbežno se ispoljava u svemu; jer onaj ko stalno od sebe očekuje jedino velike stvari, nije u stanju da se preda nijednoj određenoj aktivnosti, budući da je opsednut samo sopstvenom uzornošću.

Umesto da nastoji da se istakne u nekom važnom zadatku iz sfere viših ljudskih sadržaja, posvećujući mu se bez afektiranja, lažni uzor mora prvo da prida važnost beznačajnim stvarima da bi onda u nečemu mogao biti uzoran. A kako je mnogo lakše ne raditi nego

raditi, njegov heroizam će se pre svega sastojati od odricanja i uzdržavanja. Lažni uzor nije svetac, već svetac na kvadrat , i kao takav buja među dekadentnim narodima lišenim silovite gladi za životom. Širom sveta je plebs osećao magijsko poštovanje prema tim čudnim ljudima koji se uzdržavaju svecima na kvadrat . Za razliku od plebsa, oni najrobusniji slojevi uvek su ih prezirali, jer da bi poštovali nekog čoveka, nikada ga ne pitaju šta ne radi već, naprotiv, šta radi.

Uzoran čovek mora da kompenzuje ništavnost svojih normi (koje su negativno određene i tiču se beznačajnih stvari) ogromnom, preteranom strogošću kojom ih se pridržava. Na taj način, izbegavajući svaki izuzetak od zacrtanog, njegovo ponašanje dobija izvesnu komičnu veličanstvenost. Otac Pija Barohe¹⁶ imao je običaj da ironično pripoveda o svojim junačkim podvizima u koje se ubrajalo i to da nikada nije gledao nijednu Ećegarajevu¹⁷ dramu i da se jednom zatekao sam samcijat na Puerti del Sol¹⁸. Slične stvari, samo shvaćene ozbiljno, čine uobičajeno herojstvo uzornih ljudi i o njima bi se mogao pisati roman u nastavcima na temu vrline.

Moralno savršenstvo, kao svako savršenstvo, sportska je vrlina, nešto što se raskošno dodaje onom neophodnom i preko potrebnom. Otuda, kao i u svakom sportu, moralno savršenstvo treba da sadrži zrno ironije i da sebe doživljava bez ikakve patetike. Puka moralna ispravnost je nešto čime je besmisleno baviti se, jer predstavlja minimum zahteva. Ali savršenstvo niko od nas ne zahteva; mi ga sebi namećemo ili mu težimo apsolutno slobodnim izborom naše volje i, nesumnjivo, zato što nam to pričinjava zadovoljstvo. Stoga čovek koji je u nečemu savršen uživa da ponekad odstupa od vlastitih načela i, da tako kažemo, padne u greh. Nešto sasvim drugo je idolopoklonstvo prema njima, kao da ona u svojoj biti nose apsolutnu vrednost

te su sama po sebi neophodna. Načelo savršenstva je vredno jednostavno kao cilj u trci. Važno je trčati ka njemu, no onaj ko do njega ne stigne neće zbog toga biti ni ubijen, niti osramoćen.

Kada je tiranin Sirakuze naredio da mu išibaju sina zato što je suviše dobro svirao flautu, postupio je onako kako je trebalo da postupi. Jer samo neko kome je to zanimanje može besprekorno da svira flautu, a zanimanje flautiste ne priliči prinčevom sinu. Takođe je nedopustivo da se od uzornosti i vrline napravi profesija. Zato mudar čovek uživa da s vremena na vreme pogazi načela koja je sam sebi nametnuo, uživa da naruši svoju istinsku uzornost kako bi načinio kratak predah između vlastitog života i apstraktnog savršenstva koje mu je cilj. Naše življenje ne treba da bude paradigma, već spokojno proticanje između modela, življenje koje nas približava njima i istovremeno ih otmeno zaobilazi. Otprilike onako kako je Niče definisao dobru prozu: ona se večito stvara po ugledu na stih, i skoro da se na tren sa njim prepliće, da bi mu ipak na kraju, u prelomnom trenutku, tiho utekla na prstima.

Skica Salome

0

U morfologiji ženskog bića možda ne postoje čudniji likovi od Judite i Salome, dveju dvoglavih žena, budući da svaka od njih ima dve glave: svoju i onu odsečenu.

Zanimljivo je da se unutar svake vrste stvarnosti pojavljuju ekstremni slučajevi kojima ta vrsta kao da negira samu sebe pretvarajući se u svoju suprotnost. Reč je o graničnim prirodama koje, mogli bismo reći, istovremeno pripadaju i jednom i drugom susednom carstvu, poput izvesnih životinja koje se skoro mogu smatrati biljkama, ili nekih hemijskih supstanci koje su na granici žive plazme. U njima je prisutna tipična greška svojstvena svemu što predstavlja krajnost i ekstrem; tako se ne zna pouzdano da li profil tela, oivičen linijom njihove konture, pripada telima ili okolnom prostoru koji ih okružuje i obavlja.

Brižljivo usmeravana meditacija, koja se ne bi nasukavala na hridi anegdota niti na sofističku kazuistiku, otkrila bi nam suštinu ženstvenosti u činjenici da se jedno biće oseća potpuno ispunjenim samo onda kada se celokupnom ličnošću predaje drugoj osobi. Sve ostalo što žena čini ili što ona jeste samo je njeno dopunsko i drugorazredno obeležje. Toj čudesnoj pojavi muževnost se suprotstavlja svojim prainstinktom koji podstiče na osvajanje druge osobe. Postoji, dakle, jedna prestabilirana harmonija između muškarca i žene; za nju, život je predavanje; za njega, život je osvajanje, i oba ova predznaka će se, upravo zato što su suprotna, savršeno poravnati.

Sukob izbija kada se u prainstinktu muškarca i žene pojave odstupanja i interferencije. Jer pogrešno je pretpostaviti da su konkretan muškarac i konkretna žena uvek i zaista to u potpunom i čistom obliku. Podela ljudskih bića na muškarce i žene je, očigledno, neprecizna; stvarnost nas upoznaje sa silnim gradacijama između jednog i drugog termina. Biologija nam ukazu-

1

je da telesna seksualnost toliko neodlučno lebdi iznad zametka da bi eksperimentalno bilo moguće podvrgnuti ga promeni pola. Svaka živa jedinka predstavlja osobenu jednačinu u kojoj učestvuju oba pola, i najteže je pronaći biće koje bi oličavalo muškarca od glave do pete ili ženu od glave do pete. To što se dešava sa telesnom seksualnošću još je očiglednije u sferi psihološke seksualnosti. Muški i ženski princip, Jin i Jang kod kineskih mislilaca, kao da se uvek iznova nadmeću u svakoj duši da bi na kraju dali različite obrasce kompromisa koji predstavljaju razne tipove muškaraca i žena.

Tako su Judita i Saloma dva u najvećoj meri iznenađujuća varijeteta ženskog tipa, budući da predstavljaju najkontradiktorniji slučaj: ženu grabljivicu.

Pošto je uzaludna želja da se sažeto i podjednako govori i o jednom i o drugom liku, prinuđen sam da se ograničim tek na kroki prikaz Salome.

Biljka Saloma niče samo u vrhovima društva. Žive-la je nekad davno u Palestini jedna razmažena i dokona princeza, a danas bi ona mogla biti kći nekog bankara ili petrolejskog magnata. Presudno je to da je njeno vaspitanje, u ambijentu neograničene moći i samovolje, izbrisalo u njenom duhu dinamičku liniju što razdvaja stvarnost od uobrazilje. Sve njene želje uvek su bile zadovoljene a ono što joj ne bi bilo po volji, bilo bi odstranjivano iz njene okoline. Suštinski podatak iz legende o Salomi, ključ njenog psihološkog mehanizma krije se u činjenici da joj se ispunjavaju svi prohtevi. Budući da je za nju želja isto što i ostvarenje, u njenoj duši su zakrčljali svi oni mehanizmi koje mi ostali obično primenjujemo kako bismo ispunili naše želje. Tako će se na kraju te neuposlone energije sručiti na turbinu same želje, pretvarajući Salomu u čudesnu fabriku čežnje, uobrazilje, mašte. Već to je znak izopačene ženstvenosti. Jer žena, po svojoj prirodi, manje uo-

bražava i mašta nego muškarac te se, zahvaljujući tome, lakše prilagođava sudbini koja joj je predodređena. Za muškarca je predmet želje obično nešto što je tvorevina uobrazilje, što prethodi stvarnosti; za ženu, naprotiv, nešto što pronalazi u svetu stvarnosti. Tako se, na erotskom planu, često događa da muškarac a priori, kao Šatobrijan, stvori *fantôme d'amour*¹⁹, nestvarnu sliku žene kojoj posvećuje sav svoj zanos. Kod žene se to izuzetno retko događa, i to ne slučajno, već upravo zbog oskudice uobrazilje što karakteriše žensku psihu.

Saloma je maštar poput muškarca, i kako je taj svet njene uobrazilje najstvarniji i najvredniji deo njenog života, on će sažeti njenu ženstvenost u izvitoperenu muževnost. Dodajte tome upornost kojom legenda aludira na njeno neoskrnavljeno devičanstvo. Preterivanje sa telesnim devičanstvom, nemoderna opsesija da se produži devojaštvo, obično se kod žene povezuje sa muškim karakterom. Malarme je, oštrovito pretpostavljajući, Salomu smatrao frigidnom. Njeno telo, tamnoputo i gipko, satkano od finih akrobatskih mišića dok Saloma pleše svetluca optočeno dragim kamenjem i plemenitim metalima, budi u nama sliku neobljubljenog gmizavca.

Saloma ne bi bila žena kada ne bi imala potrebu da se preda drugome; ali žena puna mašte i frigidna, predaje se utvari, vlastitom snu. Tako sva njena ženstvenost nestaje u dimenziji uobrazilje.

Međutim, Saloma će konačno, uz pomoć svoje ljubavne himere, otkriti rastojanje od stvarnosti do mašte. Moćni tetrah ne može ištancovati muškarca koji bi odgovarao slici što se uvertela u tu odvažnu glavicu. Ova se priča, uvek ista, iznova ponavlja: svaka Saloma, iako okružena izobiljem, tegli svoj mrzovoljni, otužni i, u suštini, gorčinom natopljen život. Nedostaje joj čvrsto tle na koje bi mogla iskrcati svoj svet utvara i, po-

put modiskinje što isprobava haljine na krojačkoj lutki, tako i ona, na muškarcima koji kraj nje prolaze, ispituje nestvarne konture svoga sna.

Jednog prekrasnog dana Saloma je, ipak, poverovala da je na ovom svetu pronašla otelotvorenje svojih snova. Ne pitajmo sada zašto. Možda je reč samo o jednom *quid pro quo*: podudarnost njenog uzora sa tim čovekom od krvi i mesa po imenu Jovan Krstitelj potpuno je negativna. On je nalik njenom idealu samo po tome što je različit od ostalih muškaraca. Salome su uvek u potrazi isključivo za muškarcem koji mora da bude toliko različit od ostalih, te skoro da pripada nekom novom, nepoznatom polu još jedan pokazatelj deformisane ženstvenosti. Krstitelj je kosmat i ushićen; njegov glas se ori pustinjom dok propoveda religiju vodoisceljenja. Saloma nije mogla gore proći; Jovan Krstitelj je čovek ideja, *homo religiosus*: sušta suprotnost Don Huanu koji je *homme à femmes*²⁰.

Tragedija će neizbežno prasnuti, poput eksplozivne hemijske reakcije.

Saloma voli svoju utvaru; predaje se njoj, a ne Jovanu Krstitelju. On joj je tek puko sredstvo kojim otelotvoruje sopstveno priviđenje. Saloma ne oseća potrebu da voli tog kosmatog čoveka, već pre glad za njegovom ljubavlju. Upravo ju je njena muževnost nužno dovela dotle da u erotski odnos ulazi ponašajući se kao muškarac. Jer muškarac ljubav doživljava prvenstveno kao silovitu žudnju da bude voljen, dok je ženi najvažnije da oseća vlastitu ljubav, toplo strujanje koje iz njenog bića zrači ka voljenom i neodoljivo je vuče ka njemu. Potrebu da bude voljena ona oseća samo kao posledicu, ona je u pozadini. Normalna žena, ne zaboravite, sasvim je suprotna grabljivici što se baca na plen; ona je plen koji se baca pred grabljivicu.

Saloma ne voli Jovana Krstitelja, ona ima potrebu da on nju voli, da ona njega osvoji; povinujući se toj muškoj želji, obrušiće se na njega svim silama koje

muškarac obično koristi da bi okolini nametnuo svoju volju. Eto zašto ta žena, umesto da kao druge u svojim rukama nosi buket ljiljana, među svojim dugim, mermernim prstima drži odrubljenu glavu. Ta glava je njen dragoceni, životni plen. Ritmičkim korakom, uz uvijanje tela, gavranovskog hebrejskog lica, promiče kroz legendu, dok joj iznad ukočene glave i staklastih očiju izviruje duša, narogušena poput jastreba ili sokola, spremna za napad...

No priča je isuviše zamršena i opširna da bih je ovde mogao ispričati celu. Priča o tragičnom flertu između Salome, princeze, i Jovana Krstitelja, intelektualca.

Pismo mladom Argentincu koji studira filosofiju

Veoma me je obradovalo vaše pismo, dragi prijatelju. Nalazim u njemu nešto što je neuobičajeno prepoznati kod mladog čoveka, a posebno kod mladog Ar-

gentinca. Pitate me o nekim stvarima dopuštajući mogućnost da su vam nepoznate. Ta pora neznanja koju ostavljate otvorenom u blistavoj sferi vašeg duha, spasće vas. Kroz nju će prodrati jedno nadmoćno znanje. Verujte mi: ništa nije tako plodotvorno kao neznanje svesno sebe. Od Platona pa sve do danas najblijantniji mislioci nisu našli bolju definiciju znanja od naslova koji je veliki Kuzanski dao jednom svom delu: *De docta ignorantia*²¹. Znanje je, prevashodno i iznad svega, učeno neznanje. Iz jednostavnog razloga što su rešenja, kada znamo da znamo, u svakom smislu nešto drugorazredno u odnosu na probleme. Ukoliko se nema jasna predstava o problemima, može se pogrešno pristupiti njihovom rešavanju. Sem toga, ma koliko da su rešenja izvesna, njihova nespornost zavisi od izvesnosti problema. Dakle, shvatiti neki problem znači uočiti pred sobom konkretno postojanje nečega što ne znamo šta je; stoga je to znanje o sopstvenom neznanju. Ko strasno ne oseća tu živu ranu, tu šupljinu koju problem dubi u nama, sokratovski užitak u konkretnom neznanju, nesposoban je za intelektualno vežbanje.

Nikada nisam tajio da sam prožet većim očekivanjima od argentinske mladosti nego od španske. Kako je ovom mom predosećanju ukazana počast da bude ras-trubljeno na sve strane, pristajem da ga ukratko definišem u želji da ne budem pogrešno shvaćen. Sve postojanije prijateljstvo između određenih grupa argentinske omladine i moga dela primorava me da im sa predumišljajem pohrlim te iskažem pažnju, kao što mi nameće i određeni obzir, ali i iskrenost.

Utisak koji ostavlja jedna nova generacija povoljan je u potpunosti samo ukoliko nam ona uliva nadu i poverenje. Argentinska mladost koju poznajem nadahnjuje me zašto to ne reći? više nadom nego poverenjem. Nemoguće je učiniti išta važno na svetu ukoliko se ne objedini sledeći par vrlina: snaga i disciplina. No-

va generacija ima zavidnu količinu životne snage, što je prvi uslov svakog istorijskog poduhvata; zato polažem nade u nju. Ali istovremeno strahujem da je u potpunosti lišena unutrašnje discipline bez koje se snaga topi i isparava; zato nemam poverenja u nju. Nije dovoljna radoznalost da bi se krenulo u susret stvarima; neophodna je i snažna umna strogost kako bismo zagospodarili njima.

U časopisima i knjigama za mlade, koji mi stižu iz Argentine, otkrivam čast izuzecima previše emfaze i premalo jasnosti. Kako verovati emfatičnim ljudima? Ništa nije toliko preko potrebno Južnoj Americi kao gušenje emfaze u svim sferama. Mora se krenuti ka stvarima, mora se krenuti ka stvarima, bez odlaganja. Južnoamerikanac je, dragi prijatelju iz razloga koje sada nisam u prilici da izložim sklon narcizmu i onome što vi nazivate paradom. Kada posmatra stvari, ne zadržava pogled na njima, već nastoji da ih upotrebi poput ogledala u kojem traži sopstveni odraz. Otuda, umesto da prodre u njihovu unutrašnjost, skoro uvek ostaje na njihovoj površini, opsednut željom da prikaže sebe i svoje plastične poze. Ali nauka i književnost ne očekuju da poziramo pred stvarima, već da mahnito grunemo u njihovu unutrašnjost vođeni muškom glađu za prodiranjem.

U vama preovladava osetljivost u odnosu na jasnost i ukoliko to ne promenite, u intelektualnoj sferi jedinoj na koju se osvrćem u celini ćete zavisiti od Evrope. Budući da ste osetljivi, svaka plodotvorna i blagodatna ideja koja se začne u Evropi protrešće, želeli vi to ili ne, fini prijemnik vašeg organizma; ali, kada potom budete poželeti da reagujete na primljenu ideju da je podvrgnete proceni, opovrgavanju, vrednovanju i sučeljavanju sa nekom drugom otkrićete u sebi tu podložnost impresijama, tu neodređenost nazovimo je pravim imenom nedostatak jasnog, sigur-

nog u sebe, pouzdanog kriterijuma koji se stiče samo strogom disciplinom.

Uvek me je zbunjivao nesklad koji obično postoji kod Južnoamerikanca, nesklad između njegove često sjajne inteligencije i nemoći za *mise au point*²², da ima kriterijum. Možda u trenucima lične iskrenosti svaki pravi južnoamerički intelektualac opaža tu čudnu, tajanstvenu pojavu nezadovoljavajućeg nivoa vlastitog kriterijuma. Kolika god da je njegova emfaza ka spoljašnjem emfaza koja se ponekad uzdiže do nadmenosti trezor nepotkupljivog koji svaki čovek nosi duboko u sebi opominje ga da ne bude preterano siguran u sebe pri složenom upravljanju idejama. Zbog čega je to tako? Usudio bih se da pružim objašnjenje, ali bi me ono primoralo da uđem u pomalo zamršena pitanja etničke psihologije. Bilo bi neophodno suprotstaviti se tradicionalnom shvatanju koje pretpostavlja da su ljudske duše manje ili više istovetne u svim vremenima bez većih razlika sem sadržajnih i previđa da su ponekad, po svojoj strukturi (anatomski i fiziološki), potpuno različite. Sem toga, o nekim temama valja raspravljati samo u okruženju odabrane manjine i ne potezati ih kada preti opasnost da budu pogrešno shvaćene. Konačno, vi i sami možete sebi dočarati nameravano objašnjenje usredsređujući se na činjenicu da bi argentinsku osetljivost, ovu već preterano razvijenu funkciju, budući da pripada skupu opažajnih funkcija, trebalo lokalizovati u perifernoj zoni psihe, dok operisanje kriterijumom, još uvek nepotpuno razvijeno (ponavljam, isključivo u sferi nauke i književnosti), predstavlja poduhvat usmeren od unutrašnjeg ka spoljašnjem koji napada najintimnije, centralne zone svesti.

To bi značilo da je novoj generaciji, kako bi upotutila svoje veličanstvene sposobnosti, neophodna stroga unutrašnja disciplina. Voleo bih da vidim kod tih mladih ljudi odlučan zahtev za njom. Ali događa se da

vidim suprotno: nestrpljivu želju da reformišu Svet, Društvo, Državu, Univerzitet sve ono što pripada spoljašnjem, a da prethodno ne reformišu i duboko iznutra ne obnove svoju ličnost. Po tom pitanju nikada neću paktirati sa vama i biću nepopustljiv. Sve što, smišljeno ili ne, podstiče mlade ljude da napuste veličanstven kosmički sport oličen mladošću i udalje se od njega kako bi se bavili takozvanim ozbiljnim stvarima politikom, reformom sveta štetno je. Neka budu sve te stvari ozbiljne koliko god hoćete, ali svako ko je čvrsto ubeđen da je ono što je ozbiljno istovremeno važno i suštinsko, rob je čiste predrasude. Politika, reforma jednog neodređenog formalnog zdanja koje nazivamo Državom, uvek je posledica prethodnih verodostojno stvaralačkih delanja. Isto to mislim i o bogatstvu. Stabilno i postojano bogatstvo je, naposljetku, emanacija energičnih duša i jasnih umova. A ta energija i jasnoća postižu se samo jednostavnim sportskim treningom lišenim koristoljubivosti.

Uzmimo, pre svega, čistu nauku, nauku kojoj nije cilj nikakva praktična primena. Kolosalna činjenica nam skreće pažnju da je civilizacija koja je stekla najveću materijalnu, praktičnu prevlast nad svetom evropska istovremeno bila i civilizacija najnerazumljivije i najnestvarnije matematike. Antički svet je stvorio jedino slabu i nespretnu tehniku koja je, po mom uverenju, možda najkonkretniji uzročnik njegove propasti jer nije negovao matematiku i razmišljanje sa dovoljnom sportskom radošću. Recite mi šta bi bilo od naše tehnike bez Dekartove analitičke geometrije i bez Lajbnicovog *calcul des infiniment petits*²³! U sledećem radu koji će mi biti objavljen *Marta i Marija, ili Rad i Sport* videćete kako su tokom istorije takozvane ozbiljne i korisne stvari bile samo bedna prelivanja, odbačeni višak, nešto poput bakšiša koji je čisto sportsko nadmetanje ostavljalo za sobom.

Umesto da pozivam mladog čoveka u patetične podvige, uz lažno uzvišen izraz lica, ja bih mu poručio:

Dragi moj prijatelju: nauka, umetnost, uključujući i moral, nisu teške, sveštenički ozbiljne stvari. U pitanju je puka igra. Tu igru, budući da nam nije dato da je izbegnemo, možemo, a da se ne obrukamo, i loše odigrati ali, čak i kao nametnuta, ona uvek zahteva da damo sve od sebe kako bismo je odigrali najbolje što možemo. Upravo nedostatak spoljašnje ozbiljnosti ona nije neophodna spontano je obdaruje strogom unutrašnjom ozbiljnošću. Recite mi zar je uopšte potrebno razmišljati o tome da li bi se infinitezimalni račun mogao izmisliti iz ozbiljnih pobuda i pod prinudom, iz nasušne potrebe i u tačno određeno vreme? Dakle, mladi prijatelju: vi loše igrate, ne znate da igrate i morate to da naučite.

Očekujem mnogo od argentinske intelektualne mladosti, ali imaću poverenja u nju samo kada vidim njenu rešenost da se veoma ozbiljno posveti velikom sportu jasnoći uma.....

Po ko zna koji put a izvesno je pre glasova koji sada, izvan Španije, nagoveštavaju nešto slično napominjem da se istorija odvija u skladu sa velikim biološkim ritmovima u koje ubrajam i ritam životnog doba.

Postoje vremena mladića i vremena staraca, rekao sam u *Temu našeg doba*. Način da se prepozna kojem životnom dobu pripada jedna epoha jeste da se utvrdi da li ono čime se zanima i bavi, ono što joj daje glavno obeležje, ima ozbiljan ili veseo ton. Sve stvari na svetu mogu se podeliti na ove dve vrste tonaliteta. Postoje tužni i veseli pejzaži. I ta razlika u njihovoj izražajnoj nijansi ne potiče, kako se obično misli, od puke projekcije naših subjektivnih stanja na po prirodi neutralni pejzaž. Tužan pejzaž neki olovnosivi i modri klanci poput Somosjere, Pikerasa sam po sebi je ta-

kav. I veseo čovek primećuje naviruću tugu kojom pejzaž pritiska ličnost, ali ga uskiptalost njegove unutrašnje radosti štiti i čini imunim. Isto kao kada, po izlasku iz zagrejana prostorije, vatra akumulirana u našem telu sprečava da u njega prodre spoljašnja hladnoća koju osećamo, ne dozvoljava joj da pređe crtu, da pređe granicu naše kože.

Jasno je da postoje ozbiljne stvari, poput politike i industrije, prava i ekonomije, ali one su čisti formalizmi i samim tim tužne, sive, bez unutrašnje samodovoljnosti. Nesumnjiva je ozbiljnost činovnika i računovođe; uopšteno govoreći, težina buržuja odraz je njegove zaokupljenosti ozbiljnim stvarima. Nasuprot njima, nauka, naročito vrhunska nauka filosofija, smeje se i puca od radosti u Platonovim dijalozima punim graje što liči na đaćku ciku. Nimalo iznenađujuće ukoliko se prisetimo da je filosofiju izmislila nekolicina nasmejanih staraca u razgovoru sa mladićima koji su izlazeći iz gimnazije činili nestašluke pred svojim vaspitачima, odnosno pedagogima. Dominacija telesnog sporta, prepunog mišićave radosti, možda je nagoveštaj budućeg lica života. Izgleda da se Evropa predaje spasonosnoj detinjastosti. O toj temi bih jednog dana želeo potanko da pričam, jer je smatram vrhunski važnom. Duboko, instinktivno slutimo da je našim starim evropskim nacijama, posle etape tužnog rada kojom je vladala idiosinkrazija buržuja i radnika, potrebna etapa detinjastosti i mladalaštva. Jer je duh ukoliko je uopšte moguće razdvojiti ga od krvi i mesa uvek stariji od tela, budući da predstavlja ostatak drevne duhovnosti. Zašto bi, stoga, bilo loše da nastupi doba koje bi dalo prednost telu radi uspostavljanja ravnoteže narušene preteranim veličanjem duha, vekovima unazad? Doba oporavka Evrope. Svaki oporavak ugađa telu i uz svojstveno mu je nešto, ne znam šta, što pripada svetlu čarobne detinjastosti.

Nove starinske kuće

Po madridskim ulicama svakoga dana zatičemo sve veći broj madridskih kuća. I Sevilja je, verovatno, na isti način preplavljena seviljskim stilom. Pitam se da li ova pojava predstavlja ohrabrujuću ili poražavajuću činjenicu. Da bi se dobio odgovor, trebalo bi ući u srž stvari. A srž je u glavi vlasnika ili arhitekta koji je naučio da sagradi novu starinsku kuću.

Nova starinska kuća!... Evo izraza za kojim nisam tragao. Spontano je došao pod pero, poput psa kojeg mahinalni pokret naše ruke poziva da nam se prostre pred nogama. Vrlo rado bih ga držao podalje od čitaoca do kraja teksta kako on ne bi saznao moj stav o pitanju koje ću razmatrati. Ali više nema leka; ovaj izraz preuranjeno otkriva škrtnu naklonost koju gajim ne prema madridskoj ili seviljskoj kući, već prema stanju du-

ha koji će 1926. sagraditi kuću iz XVII ili XVIII veka.

Ukoliko analiziramo duhovno stanje onoga ko izvođa takav performans, otkrićemo sledeće činioce:

Prvo. Želju da se sagradi ne obična, već kuća sa stilom. Ovo je jedina hvale vredna komponenta koju nalazim u nadahnuću tih graditelja ruina i proizvođača starina. Do pre nekoliko godina u Madridu su se podizale samo jednostavne kuće, bedne stambene zgrade, i nije se iskazala ni najmanja požrtvovanost u poštivanju eventualne privlačnosti oblika. Tri generacije Španaca ispoljavale su najodlučnije poricanje stila. Da se to odbacivanje svake lepote povinivalo nekom pozitivnom načelu kao kod kveker²⁴ koji odbija svako služenje estetici, jer mu se čini nemoralnim ogoljenost zgrada bi se pretvorila, protivno nameri, u novu i neočekivanu privlačnost, te bi neizbežno predstavljala stil. Veoma plemenita supstanca lepote ne traži od nas da je smišljeno i poimence zahtevamo; dovoljno je da ne budemo licemerni, odnosno da poštujemo vlastiti život dajući mu bilo kakav iskren i disciplinovan smer, pa da on automatski bude ispunjen stilom, obojen lepotom.

Ove nove kuće iz XVII i XVIII veka, kojima je sada Madrid preplavljen, najavljuju da španski život polako zadobija smer i povinuje se disciplini. Njihovi graditelji prinose žrtvu uzvišenoj lepoti; čine gest žrtvenog prolivanja vina kada se odasipa neznatna količina vlastitih dobara u čast božanske sile. I lepota, nesumnjivo, sadrži nešto božansko. Bar sledeća dva atributa: onostrana je i problematična je.

Drugo. U trenutku kada je graditelj osetio glad za stilom, neposredan i logičan korak bio bi da je utoli tako što će ga stvoriti. Međutim, graditeljeva senzibilitnost klizi panoramom minule umetnosti koja čuva već stvorene stilove, pa od svih njih bira jedan. Čini mi se da takvo ponašanje povlači za sobom niz korenitih grešaka. Pobrajaću neke: a) On zaboravlja da je umetnost

uvek stvaranje, a ne odabiranje već stvorenog. Stvaranje, ne samo umetnika tvorca već i pažljivog promatrača. Jedna glupava estetika navikla nas je da rečju umetnik nazivamo onoga ko izrađuje delo, kao da onaj ko u njemu istinski uživa ne bi takođe to morao biti. Stvaranje i prijem dela su u umetnosti recipročne operacije. b) Taj zaborav je porodio ideju da se među stilovima može izabrati jedan, kao što se bira šešir u šeširdžinici, ideju koja pretpostavlja postojanje nekakve estetičke samovolje, što je nespojivo sa dostojanstvom i jedinstvenom suštinom umetnosti. Zato je ona potvrda i eho već pomenutog zaborava. Kad bi se imalo na umu da osetiti umetnost takođe predstavlja oblik stvaralaštva, onda se ne bi mogla olako podvesti pod ukus postojeća razuzdanost stvaralačkog izražavanja, jer o ukusima ne vredi raspravljati. Stil koji stvara svaka epoha, i u okviru nje svaki umetnik, ne ispoljava se kao posledica izbora, a pogotovo ne hirovitog izbora. On je jedinstven plod, predodređen i neminovan, koji zavisi od bića epohe i bića njom prožetog pojedinca. Stoga sledi da: c) Svaka epoha mora imati svoj izvorni stil i on nikada ne može biti stil neke druge epohe. Čovek koji ima verodostojnu estetičku osetljivost opire se da jedan minuli stil oseti svojim; isto tako se opire da prihvati, osim ako ne umišlja da usvaja, nečije tuđe dete kao svoje. Usvajanje je ironično, metaforičko, lukavo smišljeno očinstvo. Usvojitelj je kao otac. Naša naklonost ka bilo kom prošlom stilu jedino može biti ironična. Oblik te ironije prilično je različit. Recimo, gledano iz ugla danas vladajućeg stila, više nam se dopadaju oni negdašnji stilovi koji su mu naglašeno slični. No istovremeno primećujemo da je takva sličnost nasve apstraktna i pristrasna. Antički stil, iako najrodniji modernom, ima izvesna svojstva strana današnjem vremenu. Stoga mu naša naklonost daruje samo poluprisustvo, izmišljenu aktuelnost koja, konačno, potiče

od moderne umetnosti. d) Mnogi su uvereni da ta nepristrasnost spram stilova, ta duhovna sloboda što dopušta uživanje u bilo kojem, označava nadmoćnu vrlinu, mada upravo ona svedoči o zakržljaloj osetljivosti koja ne opaža suštinske razlike među njima. Što je neko biće istančanije i savršenije, manje je njegovo osećanje slobode u životu, a veće osećanje nužnosti da se povinuje jasno određenoj putanji i sudbini. Činjenica je da onaj ko podjednako služi dvema različitim stvarima, ne služi časno ni jednoj ni drugoj. Isto je i sa čovekom koji misli da podjednako uživa u oprečnim stilovima; on, zapravo, ne opaža finu strukturu nijednog.

Nepristrasnost ima smisla isključivo kada delo smestimo u prošlost da bismo ga pažljivo osmotrili dubokim, hladnim i istorijskim pogledom. Nepristrasni smo prema mrtvima: prema slikarima Altamire, prema Đotu, prema Ticijanu, prema Velaskezu; ali ne prema Suloagi²⁵ ili prema Pikasu.

Nepristrasnost predstavlja drugi oblik ironije. Nedovoljno je zapažena rasprostranjenost ironije u našem životu, možda zato što o njoj imamo skučenu ideju. Uvek se ironično ophodimo prema nekoj stvari, ma kojoj sferi ona pripadala, čim nas ona ne dotiče niti je u sprezi sa suštinskim jezgrom naše ličnosti. Naše ja koje tada uspostavlja odnos sa njom da bi je procenilo, poštovalo, volelo ili osudilo ne predstavlja onu krajnju tačku, poslednji oslonac preostalog dela naše ličnosti, već jedno manje ili više lažno ja koje *ad hoc* upućujemo na specijalni zadatak: da se pozabavi objektom. Življenjem u društvu obično zatumljujemo posredovanje našeg verodostojnog ja tako što ovlašćujemo nekakvo društveno ja mi smo autori tog izuma da upravlja našim rečima i delima; zato ga smeštamo na samu periferiju našeg bića, kako bi se posredstvom konvencionalizama povezalo sa društvenim ja ljudi sa kojima se susrećemo.

I u istorijskom viđenju jednog umetničkog dela takođe deluje to lažno, relativno bestrasno, mlako i puno obzira ja .

Treći oblik ironičnog odnosa prema prošlim stilovima je onaj koji nadahnjuje našu slabost prema antikvitetima . Ne unosimo ne bismo smeli da unesemo, ukoliko tačno shvatamo šta se u nama dešava ne unosimo, velim, ozbiljno fotelju Luj XV u naš stan. Držimo je tu poput nekog čudovišnog, rundavog psa: kao duhovit apsurd, kao neobičnu figuru, upravo zbog njene savršene nepovezanosti sa našim stvarnim životom. Uloga antikvarnice analogna je ulozi zverinjaka. Naš estetički stav prema starinskom politiranom sekreteru ne razlikuje se mnogo, u suštinskom smislu, od našeg životnog stava prema žirafi.

Jedna od neophodnih i prirodnih sposobnosti živog organizma je lučenje nazovimo to tako izmišljotina, poput društvenog ja o kojem sam već govorio. Ali događa se da je mnoge ljude progutala pozamašna količina sopstvenih laži. (Najčešće srećemo osobe kojima je potpuno zagospodario društveni konvencionalizam .) Time se objašnjava potreba da se neki salon iz XX veka može ozbiljno opremiti nameštajem iz XVIII veka. Umesto neposrednog i istinskog poštovanja, ironično poštujemo davnašnji stil.

Treće. Graditelju madridskih kuća presudno nadahnuće najčešće potiče iz pobude koja ne pripada sferi estetike. Čuo sam kako se govori da postoje nacionalni ili rasni stilovi i da je naša dužnost da ostanemo verni čistokrvnoj tradiciji . Sve u svemu: ulivamo se u večnu temu nacionalizma . To osetljivo pitanje valjalo bi posebno razmatrati, kad tad.

Danas zaista nisam želeo ništa drugo sem da dođem, i da to ima nekog smisla za čitaoca, do sledeće imperativne formule.

Prilikom opremanja stana ili gradnje kuće životna

nam je dužnost, nadahnutu poštovanjem prema sebi, da pokušamo pronaći lepotu polazeći od današnjih potreba i formi. I bolje je promašiti služeći tom stremljenju nego postići pun pogodak zahvaljujući banalnoj odluci da se oponaša neki stari stil.

Niko ne bi izašao na ulicu odeven poput Felipea IV. Napravio bi od vlastitog života i samog sebe jednu maskaradu. Onda, u čemu je razlika između izlaska na ulicu u takvoj odeći i života u novoj starinskoj kući? Kuća je, kako kažu arapski nomadi za svoj šator, ruho porodice.

$\overline{0}$

$\overline{1}$

Kada nema radosti

Kada nema radosti, duša se povlači u skroviti kutak našeg bića i od njega pravi svoju jazbinu. S vremena na vreme tužno zacvili ili pokaže zube svemu što promiče pokraj nje. I čini nam se da sve živo putuje skrhanu pod teretom sopstvene sudbine, bez imalo snage da zapleše s njim na ramenima. Život nam pruža panoramu sveopšteg ropstva. Ni treperavo drvo, ni planinski venac koji se talasasto utapa u svoju bol, ni stari spomenik što uzaludno istrajava u zahtevu da mu se dive, ni čovek koji, bilo kuda da se uputio, uvek ima grč na licu kao da savladava uzbrdicu ništa i niko ne ispoljava veću životnost od one strogo potrebne da nam nahrani bol i podrži beznade.

Kada nema radosti, ubeđeni smo da smo došli do strašnog otkrića. Ukoliko nedostatak radosti potiče od fizičkog bola, sa čudnom očiglednošću opažamo crnu liniju koja oivičava svako biće i zatvara ga u sebe, *bez prozora ka spoljašnjem svetu*, kako bi rekao Lajbnic, ali i bez beskrajaja koji je ovaj zadovoljni čovek stavio unutar svake jedinice. Pomoću bola, kao pomoću mikroskopa, dolazimo do otkrića o sveopštoj usamljenosti.

A kako se draž i radost i bogatstvo stvari sastoje u njihovim bezbrojnim odsjajima koje međusobno prelamaju i upijaju kao da sve zajedno plešu sardanu²⁶ sumnja u suštinsku usamljenost sveta usporava mu puls. Gase se odbljesci što su svetlucali na njegovim

bokovima; ništa ne zvoni niti odzvanja; usta su nema, uši gluve, a vazduh iznutra kao paralizovan, nemoćan da zatreperi. Sve uokolo je fantazmagorija, nestvarna svetkovina svetlosti zarobljene na tren iznad gustih večernjih oblaka mislimo. I skoro da, u nedostatku radosti, uživamo da se pogledom damo u potragu za povijenim, skrhanim plećima svega živog što sledi svoj usamljениčki put. Pa slutimo kako svuda postoji neki skriveni nerv i da se neko silno zabavlja ubadajući ga ritmički. U zvezdi, u morskome valu, u čovekovom srcu, jednolično dobuje neiscrpan bol...

Srce i glava

Tokom prošlog veka gigantski je proširena periferija života. Proširena i dovedena do savršenstva: znamo mnogo novih stvari, posedujemo čudesnu materijalnu i društvenu tehniku. Zbir činjenica, podataka o svetu kojim barata um prosečnog čoveka, narastao je basnoslovno. Tačno, tačno. Kultura je napredovala, kaže se. Netačno, netačno. Ne kultura, već samo jedna njena dimenzija, intelektualna kultura. I dok je ona očigledno napredovala nauke, podaci, znanja o svetu su nagomilani, a tehnika kojom ovladavamo materijom postala blistava u potpunosti je zanemareno negovanje drugih sfera ljudskog bića, onih koje ne pripadaju intelektu, glavi; nadasve, prepušteno je stihiji srce koje, ugaslo i bez discipline, pluta licem života. Intelektualni napredak pratilo je emotivno nazadovanje; kulturu glave, nekultura srca. Već i činjenica da se reč kultura odnosi samo na sferu intelektualnog obelodanjuje počinjenu grešku. Naime, potrebno je skrenuti pažnju da je tu reč, koju su Nemci veoma koristili u svojim delima, prvi put upotrebio jedan Španac, Luis Vives, a on je taj izraz, *cultura animi*, odabrao da bi njime prvenstveno označio negovanje srca. Ovaj detalj zavređuje utoliko veće poštovanje ako znamo da je u Vivesovo doba, u renesansi, potpuno vladao intelektualizam: sve dobro se očekivalo od glave. Danas pak polako naslućujemo da to nije istina, da se u veoma konkretnom i strogom

značenju koren glave nalazi u srcu. Zbog toga je apsolutno pogubna neravnoteža u životu današnjeg Evropljanina, neravnoteža između napredovanja u oblasti intelekta i nazadovanja u emotivnom obrazovanju. Dok se ne postigne ravnoteža između obe ove čovekove moći, sve dok pronicljivo razmišljanje ne počnu da podržavaju i obezbeđuju nežna osećanja, kultura će biti u smrtnoj opasnosti. Slabost koja se već opaža na svakom koraku potiče iz te bolesne neravnoteže. Zanimljivo je podsetiti se da je još pre jednog veka Ogist Kont zapazio prve simptome te slabosti i oštrovio ih dijagnosticirao kao srčani poremećaj; stoga je, u cilju izlečenja tražio, kako je on govorio, hitnu organizaciju ili sistematizaciju osećanja .

Iznenaduje postojanost čovekovog uverenja da su misli presudno jezgro njegovog bića. Da li je to tačno? Ukoliko bi nas neko primorao da se osamimo i suočimo sa jedinstvenim i suštinskim središtem naše ličnosti, da li bismo se tada susreli samo sa sopstvenim poimanjem? Bilo gde da načinimo rez u istoriji, zaista će uvek ispred nas iskrsnuti čovek koji se čvrsto drži za svoj intelekt, kao za vlastiti koren. Ukoliko se obratimo starodrevnoj indijskoj mudrosti, pronaći ćemo rečenice poput ovih iz Veda: Čovek je ono što su njegove ideje. Delanje poslušno sledi misao, poput točka kočije koji sledi volovski papak. Ako načinimo ogroman skok, čak do XVI veka, čućemo Dekarta koji iznova ponavlja to isto: *Que suis-je? Je ne suis qu'une chose qui pense*²⁷. Čovek, mislena trska, reći će potom, barokno, Paskal.

I obrazloženje koje se nudi uvek je isto. Sve što postoji u nama, a nije znanje, pretpostavlja ga ili mu sledi. Osećanja, ljubavi i mržnje, htenje ili nehtenje, pretpostavljaju prethodno saznanje o objektu. Kako se može voleti nešto nepoznato? Kako ga želeti? *Ignoti nulla cupido. Nil volitum quin praecognitum*²⁸.

Obrazloženje je toliko snažno te preti da nemilosrdno spljeska svakoga ko bi se usudio da tvrdi suprotno. Ko bi se usudio da izjavi, a da ne kroči u sferu apsurda, kako jeste moguće voleti nešto što nikada nismo videli i o čemu nemamo nikakvu predstavu? Dakle, kao što je već rečeno, glava ide ispred srca: njegova moć je drugorazredna, ono poput nerazdvojnog pratioca sledi utabani trag glave.

Međutim, međutim... Da bismo pojednostavili problem, a da ne pričinimo veliku štetu, svedimo saznanje na jedan od njegovih elementarnijih oblika: na viđenje. Zaključak koji će iz takvog postupka uslediti i koji će kao pravilo važiti za viđenje, još snažnije će važiti za složenije oblike saznanja: pojam, ideju, teoriju. Nije slučajno da skoro sve reči kojima se izražavaju intelektualne funkcije sadrže vizuelne metafore: ideja znači vid i viđenje; teorija je kontemplacija, pažljivo promatranje.

Dakle, usuđujem se da postavim pitanje: da li nešto volimo zato što smo ga prethodno već videli, ili se krajnje ozbiljno može reći da sve što vidimo, vidimo upravo zato što smo ga voleli čak i pre nego što smo ga videli?

Pitanje je od presudnog značaja kako bi se razlučilo šta je primarno u ljudskoj ličnosti.

U bilo kojem pejzažu, u bilo kojem okruženju da otvorimo oči, broj vidljivih stvari praktično je beskonačan, ali mi svakog trenutka možemo videti samo njihov ograničen broj. Zrak viđenja se mora usredsrediti na malu grupu objekata i skrenuti sa ostalih, napustiti ih. Drugačije rečeno: možemo videti jednu stvar ukoliko ne vidimo druge, ukoliko smo privremeno slepi za njih. Videti jedno podrazumeva ne videti drugo, kao što čuti jedan zvuk znači ne čuti ostale. Višestruko je poučno imati na umu taj paradoks: u viđenju, prirodno, nužno učestvuje izvesna doza slepila. Da bi se videlo, nije dovoljno da postoji aparat čula vida i vidljiv objekat, uvek okružen drugim vidljivim objektima; preko je po-

trebno da upravimo zenice ka tom objektu i da ih odvratimo od ostalih. Sve u svemu, da bi se videlo, neophodno je usredsrediti se. Ali usredsrediti se upravo znači unapred tražiti objekat u izvesnom smislu, predvideti ga pre nego što ga vidimo. Stoga izgleda da viđenje pretpostavlja predviđanje, a ono nije delo ni zenica ni objekta, već jedne prethodno date sposobnosti koja je zadužena da usmeri oči, da njima istraži okolinu: to je pažnja. Bez minimuma pažnje ništa ne bismo videli. A pažnja nije ništa drugo do naklonost prema nekim objektima koja u nama već unapred postoji. Postavite u jedan isti pejzaž lovca, slikara i ratara: oči svakog od njih videće različite detalje polja: u stvari, videće tri različita pejzaža. I nemojte reći da je lovac najviše zavoleo svoj lovački pejzaž pošto je prethodno video slikarev i ratarev. Ne: nije ih ni video, nikada ih zbilja neće ni videti. Od samog početka, uvek kada se nalazio u polju, usredsređivao se skoro isključivo na one elemente predela koji su važni za lov.

Eto, čak i u tako jednostavnom saznavnom postupku kao što je viđenje, koji sam po sebi mora biti veoma sličan kod svih ljudi, bivamo usmeravani unapred određenim sistemom interesovanja ili naklonosti, a on nas čini prijemčivim za jedne stvari i neprijemčivim za druge.

Ovu konstataciju pobija zapažanje da se ponekad snaga samog objekta nameće našoj pažnji. Ukoliko bi sada, odjednom, u blizini odjeknuo pucanj iz topa, naša pažnja bi, u većoj ili manjoj meri, napustila psihološke teme koje upravo razmatramo i usredsredila se na buku koju bismo prirodno čuli. Nesumnjivo je da bi se to dogodilo, ali objašnjenje da je naša pažnja pobuđena pukom fizičkom činjenicom buke, bilo bi pogrešno. Kada bi veoma snažan zvuk uvek prouzrokovao da ga čujemo, onda ljudi koji žive kraj vodopada ne bi bili gluvi za njega; naprotiv, ako bi snažna buka odjednom prestala,

čuli bi nešto što je fizički manje, što je fizički ništavno: tišinu. Za čoveka koji živi kraj slapova njihova uobičajena buka, ma koliko da je glasna, nema životnu zanimljivost, i stoga nije prijemčiv za nju te je zato i ne čuje. Topovski prasak iz našeg primera nametnuo bi nam se iz sličnih razloga kao i pomenuta tišina, a oni se mogu svesti na jedan: zbog novine. Usled hiljadu životnih pogodnosti čoveka zanima novina i obično je uvek brzo opazi. Dakle, prethodno zapažanje ne samo da ne opovrgava našu tezu nego je upravo potvrđuje. Čujemo sve što je novo prasak topa ili tišinu jer je u nama unapred budna pažnja za novine.

Videti, uvek znači gledati; čuti, uvek znači slušati i, u celini, sva naša saznajna moć samo je blještavi reflektor, kula svetilja čiji sjajni snop neko, smešten iza nje, usmerava čas ka jednom, čas ka drugom kvadrantu sveta, raspoređujući po beskrajnom i nepomičnom licu svemira ovde svetlost, tamo senku. Čovek se dakle, u poslednjoj instanci, ne može svesti na saznanje, budući da ono zavisi od izvesnog sistema naklonosti koji mnogo dublje i već unapred postoji u nama. Jedan deo tog sistema naklonosti svima nam je zajednički i, zahvaljujući njemu, prepoznajemo zajednicu svojstvenu našoj vrsti i u izvesnoj meri uspevamo da se razumemo; ali na tu zajedničku osnovu svaka rasa i svaka epoha i svaki pojedinac dodaju osobenu modulaciju sopstvenih naklonosti i to je ono što nas deli, razlikuje i čini jedinstvenim, što uslovljava da je pojedincu nemoguća potpuna komunikacija sa drugom osobom. Podudaramo se samo u sferi najspoljašnjijeg i najbanalnijeg; kako materija postaje nežnija, bitnije naša, nama dragocenija, nerazumevanje raste, te oni najosetljiviji, poslednji od poslednjih predela našeg bića, zauvek ostaju sudbinski hermetički zatvoreni za bližnje. Ponekad, poput zarobljene zveri, skačemo po tom kavezu koji je samo naše biće, silno žudeći da uteknemo iz

sopstvene tamnice i preselimo se ka prijateljskoj ili voljenoj duši; no sudbina, možda ipak nesalomiva, sputava nas. Duše, poput nemih zvezda, kruže jedne oko drugih, ali dovek jedne izvan drugih, osuđene na večnu suštinsku samoću. Ipak se veoma malo može poštovati ličnost koja nikada i nijednom nije zaronila do tih poslednjih dubina same sebe, do dubina gde je neizlečivo sama.

$\overline{0}$

$\overline{1}$

Smrt i vaskrsenje

Sva naša delanja, a jedno od njih je i razmišljanje, ve-
čito se nižu kao pitanja ili kao odgovori na onaj deo sve-
ta koji za nas postoji u svakom trenutku. Naš život je di-
jalog u kojem je pojedinac samo jedan od sagovornika:
drugi sagovornik je pejzaž, okolina. Kako se može shva-
titi jedno bez drugog? Savremena biologija sa Ruom,
sa Drišom, sa Pavlovom, sa fon Ikskulom počinje da
ispravlja metode XIX veka u proučavanju životnog feno-
mena, ne tražeći organsko jedinstvo u izdvojenom telu
naspram sredine koja je homogena i istovetna za sve,
već u funkcionalnoj celovitosti koju čine svako pojedinačno
telo i njegova sredina. Pauk se ne razlikuje od čoveka
zato što drugačije reaguje na stvari, već pre svega
zato što vidi jedan drugačiji svet nego čovek. I on je
upravo isto toliko životno savršen ili nesavršen unutar
svoga sveta, sa svojim nemilosrdnim lovačkim navika-
ma, koliko i onaj nesrećnik iz Asizija koji, živeći u svom
svetu, ljubi gnojne čireve kugom zaraženih.

I što je u nama dublje i ličnije naše delanje, ono se
sa sve većom isključivošću odnosi na deo sveta pred
nama, i samo na njega. Ponekad otkrivamo u našem
delanju nešto nalik na nespokoj i oklevanje, na nemir i
pometenost. Francuski jezik to stanje veoma istančano
izražava rečju *dépaysé*²⁹; što znači da smo tada obes-
pejzaženi, odnosno da smo izgubili dodir sa našim pej-
zažom. Tu zbrku ne primećujemo u spoljašnjem svetu,
već u nama samima. Kao da nam je otkinuta polovina

bića, osećamo bol amputacije u polovini koja nam je
preostala.

Vratimo mislima pozadinu iz koje su potekle: sti-
dljivo ih naslućujemo kao nešto što se nalazi u našem
pejzažu, što se nazire pred našim očima poput bresto-
va duž reke, poput vijugavih dimova iznad seoskih dim-
njaka. To isto su primećivali i najvrljiji ljudi: Dekart ne
propušta da nam saopšti kako je do nove sveopšte re-
formatorske naučne metode došao izvesnog popodne-
va u toploj sobi jedne germanske kuće; a i Platon, ot-
krivajući nam u *Fedru* nauku o ljubavi, nauku nad nau-
kama, postarao se da nam Sokrata i njegovog prijatelja
prikaže kako razgovaraju jednog pakleno vrućeg popo-
dneva, na obali Ilislisa, opruženi u hladu visokog i ra-
skošnog platana, dok se iznad njihovih glava razliva poj-
helenskih cvrčaka.

Sledeća razmišljanja o Eskorijalu³⁰ dogodila su se u
vreme praznovanja Uskrsa.

Bio je početak aprila, kada je na Gvadarami vreme
veoma prevrtljivo. Zima što zamiče još uvek ume da se
osorno okrene i u svojoj odstupnici pokuša nekoliko
poslednjih nasrtaja na mlado nadiruće proleće. Ta bor-
ba se bije visoko iznad granitnog čela manastira, našeg
velikog lirskeg kamena. Tamo se nalazi jedno prilično
široko parče najčistijeg plavetnila, kao istrgnuto, opko-
ljeno belim oblacima, oblacima što žurno stižu nagomi-
lavajući se u ratničkom vihoru, poput eskadrona konja-
nika na ždrepcima oblikih sapi i grudi. To su naši španski
oblaci koji se gusto nabiraju u vertikalne zavese pre-
krivajući nebo nekim baroknim zanosom; to su oni isti
oblaci koje naši zlatari i naši skulptori stavljaju iza klo-
nulih glava mnogih Hristova, oblaci slave i pobede na-
kon smrti.

Manastir je ogromna grobnica iznad koje ovo april-
sko nebo liči na pozornicu pripremljenu za vaskrsenje.

Ipak, ne bi bilo zgodno da uđemo u San Lorenzo

preko kamenom popločanog platoa: izložili bismo se opasnosti. Za dane bôja elementarnih sila napravljen je podzemni prolaz koji nam omogućava da stignemo zdravi i čitavi u unutrašnjost zdanja. Jer u Eskorijalu prebiva jedno čudovišno biće, sve od prekosti i srčanosti, strasti i volje, koje tih dana drži u potpunoj pokornosti celu okolinu. Reč je o vetru, neukrotivom vetru. Spušta se sa Merinere, odozgo sa visova, spušta se valjajući sve pred sobom i razbija čelo o zapadni ugao manastira; urlajući od bola, pošto u glisandu preleti preko crnomodrih kamenih dirki krovova, skotrljava se niz obronke, u kovitlacima zauzima dolinu i u poslednjem velikom skoku kreće u pohod na Madrid.

Nije bez razloga vetar uvek u ljudskoj mašti bio simbol božanstva, čistog duha. U *Bibliji* se obično Bog predstavlja u obliku neke vrste moćnog juga, a i Urijela, anđela ideja, prati i najavljuje siloviti huk vetra. Dok pod materijom podrazumevamo sve što je nepomično, pomoću ideje duha tražimo princip koji slavi pobedu nad materijom, koji je pokreće i protresa, uobličava i preobličava i koji se u svakom trenu bori protiv njene negativne vlasti, protiv njene tragične pasivnosti. I zaista, u vetru otkrivamo stvorenje koje, uz minimum materije, ima maksimum pokretljivosti: njegova bit je kretanje, traženje uporišta u samom sebi, iskorak iz samoga sebe, doseganje nedostižnih daljina prevazilaženjem granica sopstvenog bića, večno i uvek. Skoro da i nije telo, sav je od akcije: njegova suština je njegov nemir. I to je, na neki način, konačno, duh: nemir i drhtaj nad beživotnom masom Sveta.

Ukoliko želimo da unutar manastira pronađemo nešto dostojno tog besnog vetra što šiba platoon ispred manastira i protresa krošnje drveća, moramo se uputiti u kapitolske odaje i zadržati pred El Grekovim³¹ *Svetim Mauricijem*.

Poznato je da je kritski slikar poslao ovo platno Fe-

lipu II³² konkurišući za zvanje dvorskog slikara. Delo nije zadovoljilo i El Greko ostaje do smrti prikovan za Toledo.

Prizor predstavljen na slici jedan je od najzanosnijih iz predanja *Zlatne legende*³³. Tebanska legija, sastavljena od 6.666 vojnika, odbila je da prizna paganska božanstva. Imperator tada naređuje da bude desetkovana. Pošto je ispunjena decimalna presuda, požnjevene mlade glave i vazduh natopljen reskim mirisom krvi koja isparava, Mauricije okuplja svoje legionare i obraća im se ovim jednostavnim rečima: Čestitam vam jer sam video vašu spremnost da umrete za Hrista; sledimo naše drugove u mučeništvu.

Taj trenutak, suštinska vibracija tih reči, čine El Grekovu temu. Na slici je grupa muškaraca duboko utonulih u sebe, a ipak, i u dubokoj međusobnoj konverzaciji i komunikaciji. Kao da se svaki od njih spustio do dna svoga bića i tamo zatekao ostale.

Oni čine grupu zaverenika: kuju zaveru o vlastitom nestanku. Ja tu sliku zovem poziv u smrt, i u ruci svetog Mauricija, koja podrhtava i uliva poverenje dok njegove reči ubeđuju prijatelje da im je dužnost mreti, suočavam celu etičku raspravu. Između te ruke, kao i ruke našeg Don Huana kada pod svetlošću sveće u nekom zloslutnom kartaroškom ćumezu stavlja svoj život na jednu kartu, postoji tajna bliskost koja veoma zavređuje duboko promišljanje.

Na ovoj slici, kao i na svim italijanskim slikama, likovi imaju izraze koje u prvi mah ne razumevamo. Oni se zaista ne sreću u običnim, svakodnevnim životnim prilikama. Da li to znači da su nestvarni? Naša urođena sklonost ka neverici u herojsko čini da sumnjamo u stvarnost ovih izraza kojima se iskazuju uzorni podvizi i suštinska osećanja. Nešto poput plebejskog ambijenta podstiče nas da život odmeravamo metrom naših beživotnih sati. Ali Mauricije je ovde na vrhuncu vlasti-

tog bitisanja, odbacuje sve tačke oslonca sopstvenom životu, odlučan da ga preda na poklon. Zar mislite da bi ovakvoj volji priličilo neko uobičajeno držanje?

Izrazi lica, već sam rekao, predstavljaju reakcije na ono što se vidi i čuje, na okolni pejzaž. Ne upadajmo u grešku pretpostavljajući da je Mauricije Tebanac video isti pejzaž kao i mi. Naprotiv, moramo poći od njegovog držanja kao od šifre krcate značenjem da bismo rekonstruisali svet koji sagledava njegova duša. Sebi postavljamo isto ono pitanje koje postavljamo i pred *Dokonom*: šta li to, šta li to vidi ta žena te se tako smeška?

Držanje svetog Mauricija je etičko držanje bez premca.

Dobro ili zlo o kojem govori etika uvek je dobro ili zlo jednog htenja, jedne želje. Stvari nisu ni dobre ni loše, već je to naša želja ili nedostatak želje.

Dakle, uočite kako dva potpuno različita značenja može imati reč želja. U svakodnevnoj upotrebi, kada kažemo da nešto želimo, ne pretendujemo da tvrdimo da bismo bili zadovoljni ukoliko bismo ostali sami na svetu mi i to nešto što želimo. Ne: naša želja za nečim postoji jer nam ono izgleda neophodno za neku drugu stvar, koju takođe želimo zbog nečeg drugog. Od ovih lanaca želja, u kojima jedna želja služi drugoj, tka se sukno našeg življenja po navici. Jednim delom duše služimo drugom delu, i tako iz dana u dan. Ovakve želje želje za , korisne želje pretvaraju prebivalište naše duše u piljarnicu.

Ali, kakva je sličnost moguća između tog željenja u kojem želja sledi želju i onoga kada nešto želimo zbog njega samog, bez ikakvog daljnjeg cilja? Naše trgovačko željenje, naša volja u engleskom stilu a ovo kažem budući da je utilitarizam oličenje engleskog morala sve stvari smešta u beskonačne lance u kojima je svaka karika sredstvo za sledeću, te stoga ima relativnu vrednost u odnosu na mesto koje zauzima u nizu. Ali

ona drugačija vrsta željenja, nova i mnogo čistija po svojoj prirodi, izvlači jednu stvar iz tog lanca i, izdvojeno, ne stavljajući je u odnos ni sa čim drugim, raskošno i bez ikakve koristi, samom njom je potvrđuje. Pred ovakvim stavom naše volje svi drugi stavovi imaju pučko ekonomsko značenje, jer su čežnje za stvarima kao sredstvima. Etičko željenje, naprotiv, pretvara stvari u ciljeve, zaključke, poslednje bedeme života, presudne stvari. Tada u nama skončava trgovačko balansiranje, naš duh prestaje da bude mnoštvo elementarnih jediniki od kojih svaka ima svoju malu sebičnu žudnju koju je nužno zadovoljiti. Na scenu stupa najdublji sloj naše ličnosti koji, u toj nesvakidašnjoj prilici, prikuplja sve naše rasute snage dovodeći nas u saglasje sa nama samima, budući da tada i samo tada bivamo ono što istinski jesmo, da bi nas spojio sa željenim objektom, bez ostatka i straha. Činilo bi nam se nepodnošljivim da živimo u svetu u kojem željeni objekat ne bi postojao; sebe bismo videli kao sopstvene utvare, neverne sebi.

Zbog toga sveti Mauricije uzima vlastiti život kao i živote svojih legionara i odbacuje ga daleko od sebe. Upravo zato, jer kada bi ga sačuvao, to više ne bi bio njegov život. Da bi se uzdigao do sopstvenog bića, da bi bio veran sebi, neophodno je da se celovito preda smrti. Uvek je volja da se umre potraga za vaskršenjem. I sam čin odricanja od vlastitog života označava vrhunsku potvrdu ličnosti: predstavlja povratak sa periferije ka sopstvenom duhovnom centru.

Većina nas ume da želi samo u ekonomskom značenju te reči: da srlja od objekta do objekta, od dela do dela, bez smelosti da bilo šta zahteva kao svoj konačni cilj. Treba imati talenta za želje, kao što se može imati talenat za razmišljanje, ali malo njih je sposobno da povrhu onoga što je društveno korisno i što upravlja našim postupcima, koje nam nameće ovakvo ili onakvo ponašanje, otkrije svoje apsolutno lično htenje. Živeti obič-

no znači predati se stvarima da nas one nose, umesto da nas vodi vlastita ruka.

Stoga obeležje moralnog dela vidim u potpunom prožimanju sa onim što se želi. Kada čitavam bićem nešto želimo, bez ostatka, bez straha, u celini ispunili smo svoju dužnost, jer je naša najveća dužnost vernost sebi. Društvo u kojem bi svaki pojedinac imao hrabrosti da bude veran samom sebi, bilo bi savršeno društvo. Šta znači biti čovek od integriteta ako ne čovek koji je u celosti ono što jeste, a ne klupko kompromisa, prohteva, ustupaka drugima, tradiciji, predrasudama?

U tom smislu Don Huan mi izgleda kao lik izuzetne moralnosti. Uočite kako časno Don Huan hodi svetom u potrazi za nečim što bi potpuno upilo u sebe njegovu snagu voljenja: neutoljivo žudi da dokuči određeni cilj. Ali ne dostiže ga; njegova misao je skeptična čak i kada su mu grudi junačke. Izgleda mu da ništa nema preimućstvo nad ostalim stvarima: ništa nije vrednije, sve je jednako. No bilo bi van pameti smatrati ga površnim čovekom. Uvek drži u ruci vlastiti život, i kako mu sve izgleda jednako vredno, pa i njegovo srce, spreman je da ga založi za bilo šta, recimo za žandara herc. To je tragedija Don Huana: on je junak bez cilja.

El Greko je čitavog života slikao smrti i vaskrsenja. Nije mu bilo pojmljivo pasivno življenje. Ljudi na njegovim portretima imaju fosforescentne duše, hitre da stradaju u poslednjoj buktinji.

Sećam se dubokog utiska koji sam doživio jednog dana pre nekoliko godina u Parizu pošto sam savladao bezbroj stepenika kuće u ulici Koleknur gde, na poslednjem spratu, Suloaga ima svoj atelje.

To je jedna izuzetno skromna, skoro prazna prostorija, i čini mi se da usred raskoši Pariza njena četiri zida potvrđuju pravo na pustoš i surovost koje se naziru u pozadini svakog Suloaginog platna. Samo je na jednom od zidova visila slika: El Grekova *Apokalipsa*, ili

bolje rečeno donji deo ove kompozicije koju je Suloaga uspeo da pronađe prilikom jednog od svojih krstarenja Kastiljom. Rečena slika, budući da se izdvaja od ostalih u inventaru El Grekovih dobara što je nedavno primetio gospodin San Roman, mora da je bila jedna od potonjih koje je naslikao Domeniko Teotokopulos, jer liči na poslednje viđenje materije tog duha koji će sagoreti u plamenu vlastitog žara. U krupnom planu, sa leve strane, ogromna figura svetog Jovana, starog devca, ruku podignutih ka nebu, u nedvosmislenom gestu užasa i prizivanja. A iza njega, ispod ljutog boja koji u visinama biju oblaci, usplamtela i naga tela nadahnuta željom da se rastoče i utope u tu skoro duhovnu, prozračnu dramu nebesa. I ništa više. Da li je potrebno išta više? *Apokalipsa* je uzorna slika; pred njom osećamo, užasno bliskom, najjednostavniju i najdublju temu slikarstva: malo materije što će zaplamsati.

$\overline{0}$

$\overline{1}$

Ratno tumačenje istorije

Ekonomsko tumačenje istorije jedna je od velikih ideja XIX veka. Od početka sam se žarko borio protiv nje, kao i protiv jedne druge, takođe velike, šire i radikalnije misli čija je ona samo posledica utilitarističkog tumačenja fizičkog i duhovnog života. No, čim sam se borio protiv nje, jasno je da je visoko cenim. Ne shvatam kako se možemo boriti protiv nečeg što ne poštujemo. Samo nas velike zablude podstiču da se s njima uhvatimo u koštac. A jedna ideja stiče razmere velike zablude samo onda kada za sobom povlači izuzetno važnu istinu. Drugačije se ne bi mogla održati na nogama, steći vatrene pristalice i umnožavati se. Velika zabluda uvek predstavlja veliku istinu, preteranu i žestoku.

Pojava ove teorije istorije imala je ogroman značaj. Može se reći da od tog trenutka počinje da postoji nešto što bi zaslužilo da se nazove istorijskom naukom. Ona je odjednom otkrila da hrpa činjenica o ljudima nije tek naizmenično smenjivanje događaja izazvanih pukim slučajem, nego da iza tog privida kapi vode u kojoj razuzdano bujaju mikrobi, život istorije ima svoju strukturu, jednu duboku zakonitost koja njim neumoljivo upravlja. Iza veoma zamršene i promenljive scene na kojoj se odvijaju događaji vlada strogo ekonomsko ustrojstvo svake epohe. Ono je supstanca istorijskog procesa.

Od tada se, ponavljam, istorija ne zadovoljava pri-povedanjem pojedinačnih dešavanja, već teži da rekon-struiše sveopšti mehanizam dešavanja.

Međutim, uloga koja je bila data ekonomskom čini-ocu bila je preuveličana, jer je od njega stvarala jedinu autentičnu istorijsku realnost dok je obezvređivala sve ostale pravo, umetnost, nauku, religiju proglašava-jući ih za čistu nadgradnju, puki odraz i projekciju unutrašnje ekonomske mehanike. Upravo u tome je preterivanje, na koje je već sto puta ukazano. Ali zahvaljujući njemu, zauvek je probuđena pažnja za eko-nomske činjenice svake epohe, koje su ranije neopaže-no prolazile kraj istoriografa.

Kako je bila veličanstvena ta svetlost što je napre-ćac obasjala tamu prošlosti kada su Marks i njegovi sa-borci ubacili u duboku pećinu, punu odjeka i senki, ba-klju ove smele misli! Delovala je kao očigledna istina koju su same činjenice uzvikivale i nametale. I istovre-meno podudarnost je zanimljiva! dok je bilo oči-gledno da potiče od spoljašnjih činjenica, izgledalo je i da je izronila, kao lirsko proročanstvo, iz dubine duša. Skoro uvek se to dešava sa velikim idejama: istovre-meno ih vidimo i spolja i iznutra, kao istine i kao želje, kao kosmičke zakonitosti i kao ispovesti našeg duha. Možda je i nemoguće otkriti u spoljašnjem svetu neku istinu koja već nije uobličena, poput veličanstvenog delirijuma, duboko u nama. U slučaju ekonomskog tuma-čenja istorije, nema sumnje da je bilo tako. Društveno bivstvovanje je u XIX veku zaista prvenstveno zavisilo od ekonomskog faktora. Marksova ideja je, bar *grosso modo*³⁴, bila verodostojna za to stoleće i delimično za nekoliko prethodnih. Savremeni čovek se malo-poma-lo pretvarao u *homo oeconomicusa*. Zanimalo ga je, iz-nad svega, da nagomila sredstva, oruđa. Život mu je nadahnjivala žudnja za korisnim. Do nebesa je uzdi-zao instrument, oruđe. Frenklin je već bio definisao

čoveka kao *animal instrumentificuma* (danas, posle Kelerovih iscrpnih istraživanja u stanici za proučava-nje antropoida, na Tenerifama, ne može se spokojno gledati na ovu definiciju). Marks će zavrteti panoramu istorije oko sredstava, instrumenata za proizvodnju. Onaj ko ih poseduje, taj vlada. Istorija je borba da ih se domognemo. Novi, drugačiji oblik instrumenata, uslo-vljava promenu pejzaža čovečanstva.

Toliko je vera u instrument snažno prisutna u mi-slima tadašnjeg vremena da je prostorno veoma udalje-ni mislioci, ne znajući jedni za druge, otkrivaju u najra-zličitijim sferama. Bečki arhitekta Gotfrid Semper po-kušava da uspostavi tektoniku plastičnih umetnosti na osnovu koje rekonstruiše istoriju umetnosti polaze-ći od prvobitne keramike, pretpostavljajući da estetič-ki oblici potiču od instrumenata i tehnike pomoću ko-jih se stvara korisni predmet. Evolucija stilova se pre-vashodno podudara sa evolucijom tehnike za proizvod-nju. Darwin, konačno, ne čini ništa drugo sem što reči organ vraća njeno etimološko značenje instru-ment. Organski oblik je zbir oruđa za život. Pa šta? I same ideje istine posmatraju se kao instrumenti, nazivaju se *working-hypothese*, alat za umni rad.

Da li je, srećom, sve to čista zabluda? Nikako to ne mislim. Ovo viđenje XIX veka strogo uzevši, celog savremenog doba tačno je; ali ne i jedino tačno. Ko-rist, posebno ekonomska sredstva za proizvodnju i robnu razmenu kako kaže Marks jeste veliki točak istorije, ali on je sistemom zupčanika povezan sa mno-gim drugim i skupa sa njima se okreće. Ta mašina je mnogo složenija; toliko složena da još uvek ne nazire-mo njen celovit projekat. I verovatno će do otkrića pre-ostalih njenih delova takođe doći silom budućeg niza preterivanja. Njeno otkrovenje će sobom doneti trenu-tak mahovitosti, a potom će biti neophodno vratiti se prisebnosti.

Ekonomsko tumačenje istorije rođeno u prošlom veku prilično jasno osvetljava stvarnost naše epohe; ali, čim se primeni na neke druge, najednom se uočava njegova maglovitost. Ne; istorijom nisu oduvek autokratski vladala sredstva za proizvodnju i robnu razmenu, niti ona jednolično počiva na ekonomskoj borbi između klasa. Čak, društvene klase nisu uvek bile ekonomske klase. Možda to nikada nisu ni bile u potpunosti, sem tokom poslednja dva stoleća, što bi onda predstavljalo istorijski izuzetak. Recimo, kaste u Indiji nisu ekonomski ustrojene; najviša kasta, bramani, siromašna je, ne poseduje ništa. Verodostojni braman je onaj koji je shvatio, onaj koji je mudar prirodom svoje rase i božanskom zapovesti. Veber je ukazao u svojim zadivljujućim studijama iz sociologije religije da verovanja ne samo da nisu puke posledice vladajućeg ekonomskog modela već, iako izložena njegovom uticaju, ona i te kako duboko utiču na njega.

Kako, počevši od 1800. godine, sve dublje zalazimo u prošlost unutar evropskog istorijskog ciklusa, tako Marksova teorija biva sve manje očigledna. Neki činiooci, koji danas zaista izgledaju drugorazredni, izbijaju u prvi plan i suvereno modeliraju telo istorije. To nas navodi na pomisao da se ne menja samo koža istorijske stvarnosti, vidljive činjenice na njenom licu, već se, sa svakim novim dobom, menja i suštinska i skrivena struktura naličja društva. Tvrđoglavo nastojati da se utvrdi jedan jedini večni princip koji bi bio vrhovni upravitelj društvenih promena, bila bi glupost. Bliže je istini da su prisutne različite trajne sile koje, drugačije ustrojene i spojene, donose velike istorijske promene. Nedavno je Šeler uočio da u izvesnim epohama prevlast imaju biološke snage krv, rasa što je slučaj kod veoma mladih naroda; u drugim epohama kolektivni život tiranišu politički činiooci. Državni razlozi, dinastički interesi itd. a samo potpuno zrela doba, koja su već

na ivici propadanja, uzdižu i proglašavaju ekonomski princip za vladaoca istorije.

To znači da nećemo dospeti do zadovoljavajućeg nivoa razumevanja istorijskog procesa ukoliko prethodno ne proučimo i ne odvagamo uticaj svake ljudske delatnosti na ostale sfere života.

Jedno od tih istraživanja obuhvatalo bi ono što nazivam ratnim tumačenjem istorije. Nije reč o povratku na neku historiografiju koja bi pripovedala o bitkama, već o tome da se ukaže na plastičnu moć koju je u svakoj epohi imao način osvajačkog rata i kojom je delovao na uređenje života. Iznenaduje da do sada nije bila više iskorišćena jedna ideja koju je još Aristotel nehaljno nagovestio u svojoj *Politici* rekavši da je u svakoj Državi Suveren ratnik i u Vlasti učestvuju oni koji imaju oružje.

Ova misao mogla bi poslužiti kao polazište ratnom tumačenju istorije, koje bi činilo savršen kontrateg ekonomskom tumačenju. Prema tom tumačenju, život ne bi u svakoj epohi bio u skladu sa sredstvima za proizvodnju, za stvaranje, već naprotiv, sa sredstvima za razaranje. Modifikacija bojnog oružja stvara drugačiju konfiguraciju društva. Oblik politike bio bi primeren obliku rata, a javna vlast bi se uvek pojavljivala u rukama onih koji imaju oružje.

II

Ratnom tumačenju istorije i Marksovoj ideji zajedničko je ubeđenje da je borba istorijska stvarnost, kao i to da se u njoj ne bore ljudi, već sredstva. Čini se da je društvena moć u svakoj epohi raspodeljena prema kvalitetu i količini sredstava za razaranje koje svaki čovek poseduje. Zaista, ova misao o borbi kao supstratu kosmičke stvarnosti, kako fizičke tako i istorijske, leži

duboko u utrobi moderne duše. Pre znatiželjnog ispitivanja trebalo bi naglasiti činjenicu da je cela moderna fizika osmišljena na osnovu zakona sudara koji je formulisao Ren. Suprotno tome, naučnici nisu znali šta da rade sa idejom sveopšteg privlačenja koja je, kao kruna Njutnove mehanike, uvek ličila na nekakav magijski pojam, heterogen u odnosu na sve ostale naučne pojmove, kao banuo iz nekog drugog duhovnog sveta, drugačijeg od ovog modernog. A ništa manje nije zanimljiva sama činjenica da sa Ajnštajnom počinje novo vreme, možda zato što je on bio prvi koji je istakao tu ideju privlačenja i njom, takoreći, prožeo celokupnu mehaniku.

Nije Marks izmislio mehanizam borbe za objašnjenje istorijskih promena. Još je Gizo tumačio istoriju Francuske kao večni sukob dve klase: aristokratije i buržoazije. Njihova neprestana prepirka, po Gizou, vodi se u oblasti prava. Marks je samo preneo supstancu koja stvara i razvrstava antagonističke društvene grupe iz sfere prava u sferu ekonomije, sledeći Sen-Simona, istinskog oca te tvorevine.

Bojim se da je istorija po kojoj je stvarnost borba i samo borba, lažna istorija usredsređena jedino na *pathos* a ne i na *ethos* ljudskog saživota; to je istorija dramatičnih trenutaka jednog naroda, ne njegovog životnog kontinuiteta; istorija njegovih mahnitosti, ne njegovog normalnog pulsa; sve u svemu, to nije istorija već feljton. Ali to je, naravno, samo po sebi, otkrovenje za nas da je u prošlom veku bilo sluha isključivo za istorijsku raštimovanost. Istinu govoreći, taj vek je bio premda veliki i ekstreman kloaka u koju su se ulile sve bujice pesimizma što su, počevši od kraja renesanse, neprestano navirale. Od epohe *Don Kihota* kazaljka evropske ravnoteže neumoljivo se naginje ka tuži. (Setite se da su u XIX veku pisali Bajron, Šopenhauer, Flober i Dostojevski. Ogroman, neverovatan talas

pesimizma!)

U želji da nagovestim deo onoga što bi podrazumevalo ratno tumačenje istorije podvući ću nekoliko činjenica. Evropa ne bi bila moguća bez Rima, koji stvara njenu prvu skicu i neku vrstu temeljnog ustrojstva. Ali, istovremeno, Rima ne bi bilo da nije bilo Grčke. Iz jednostavnog razloga. U jednom trenutku je izgledalo da je Zapad osuđen na orijentalizaciju. Reč je o epohi u kojoj strahovita persijska nacija hita ka našem kontinentu. Grčka lomi kičmu njene moći sa Miltijadom i Temistoklom na Maratonskom polju i kod Plateje. Kako? Zašto? Kakva se čudotvorna čarolija spustila na atinski narod, veoma malobrojan i veoma mlad tada, koja mu je pomogla da uništi takvu nacionalnu silu, jednu od najsnažnijih i najzrelijih koje je svet ikada video, Persijance? Da li im je pomogla magija? Nipošto. Upravo suprotno. Jedan sjajan izum pronicljivog helenskog uma. Grčka, Rim, Evropa bili su mogući zahvaljujući falangi.

Persijanci su imali neustrašivu i ogromnu vojsku, ali su se borili kao bezoblična masa i zbrkana gomila. Grci, u poretku falange. Izgleda da je ovaj izum pripadao Dorcima i, poput mnogih drugih stvari, bio uvezen u Atinu iz Sparte. Prenosimo u celosti razmišljanja najboljeg istoričara ratovodstva, Hansa Delbrika. Zavrteću pažnju:

Homerovi junaci su pojedinačni ratnici. Da je Hektor mogao da dovede u red i disciplinuje svoje Trojance, sva Ahilova snaga i umeće raspršili bi se pred tim čvrstim strojevima. Ahil primorava na beg stotine Trojanaca jer je nadmoćniji od svakog Trojanca poñasob i ne postoji sila koja bi ih okupila protiv njega. Čak i da se nekolicina njih ujedinila, ne bi bio moguć povoljan ishod, jer nije postojala nikakva sigurnost da prvi kome bi zapretilo Ahilovo nepromašivo koplje ne bi prestrašen utekao; njega bi u begu sledio najbliži, i redom tako dok ne bi pobešla cela trupa. Samo jedna bo-

lje uređena i brojnija grupa, koja nakon dugog obučavanja i uvežbavanja zna da održi svoju koheziju i da se povinuje jednom zapovedniku, može garantovati zajednički opstanak čak i u smrtnoj opasnosti. Osećanje da ostali neće podbaciti, koje ispunjava svakog pojedinca, pomaže da se lakše izdrži jer umanjuje opasnost što preti svakom ponaosob. Onome ko je opkoljen sa svih strana, fizički je sprečen beg. Kohezija, sama po sebi, stvara ratničku snagu; ona premašuje uticaj pojedinca, te je svejedno da li je on rešen da joj svojim učestvovanjem doprinese ili ne. Takvu koheziju i zajedništvo nazivamo taktičkim telom. Taktičko telo je mnoštvo ratnika sa jedinstvenom voljom. Ono može da bude toliko čvrsto da se u njega mogu uključivati i u ratne svrhe upotrebiti nimalo ratnički, pa čak i neprijateljski elementi. Kralj Fridrih II Veliki ubacivao je neprijateljske zarobljenike u svoje disciplinovane bataljone. Sveukupna vojna snaga kreće se između dve krajnosti: lične hrabrosti i obučenosti, sa jedne strane, i čvrstine taktičkog tela, sa druge; ili, drugačije rečeno, između viteštva i discipline. Vrhunski domet je postignut kada se obe sjedine, kao što je to učinila spartanska falanga linearni poredak od pretežno osam redova u kojoj je svaki pojedinac od detinjstva bio podučavan junaštvu i živeo nadahnut jedino idejom ratničke časti. Sačuvana legenda otkriva nam poreklo te falange. Jedan bog je obećao Lakedemonjanima da će uvek pobeđivati kada u boj budu ulazili uz zvuke flauta i ako se ne budu borili protiv flautista. Boriti se uz flaute znači stupati u ritmu, poretku i stroju, sve u svemu, u taktičkom telu. I zanimljivo je primetiti da će se flaute i bubnjevi, kao ritmička sredstva, ponovo pojaviti u istoriji kada landskneht³⁵ bude priveo kraju rat sa srednjovekovnim viteštvom čiji su pripadnici takođe bili pojedinačni borci.

Eto, tim velikim razornim sredstvom baratali su Atinjani u sudaru sa džinovskom masom persijske sile na Maratonskom polju.

Drugi rat dobijen je na moru. Temistokle je imao genijalnu zamisao da stvori veliku flotu kojoj bi se udahnula disciplina kopnene vojske. No to je donelo nov ogroman preobražaj atinske unutrašnje politike i ujedno predstavlja zadivljujući primer kako rat utiče na istoriju prava; kako, zaista, prema Aristotelovoj ideji, upravljaju oni koji ratuju, i u Vlasti učestvuju oni koji imaju oružje, stvarajući tako oblike vrhovne vlasti, lik Države.

Svakom brodu triremu bilo je potrebno od 150 do 180 veslača: tri reda od po šezdesetak vojnika, kapetan i kormilari. Atinjani su pripravili čak 127 brodova. To pretpostavlja kontingent od nekih 25.000 ljudi. Do tada su ratovali samo slobodni ljudi, nikad robovi, i aristokratija *eupatridi*. I struktura atinske države je svojom suštinom počivala na aristokratskim načelima. Kako je bilo neophodno da se za flotu mobilise sav sposoban muški svet u Atini, moralo se dati oružje čak i *te-tima*, najnižoj klasi poreskih obveznika koja nije služila u falangi. Upravo stoga velika osvajačka politika kojom je Temistokle zapahnuo Atinu nosi sa sobom, usled potrebe za novom vojnom tehnikom, celovito uspostavljanje demokratije. Sa uvećanjem osvajačke vojske automatski je usledilo protezanje vrhovne vlasti na najgoru klasu, koja čak nije bila ni slobodna. Ova činjenica je ujedno šamar ekonomskom tumačenju istorije, budući da teti ne osvajaju Vlast pošto su se dočepali sredstava za proizvodnju i robnu razmenu; oni su i dalje siromašni i nemaju ništa, a sredstva za politički uticaj stižu tako što su bogati rešili da im ih ustupe jer su im teti neophodni za jedno novo ratno ustrojstvo. Vidimo, dakle, da se proširenje vojne službe na sve pripadnike države i demokratija rađaju skupa, upravo iz osvajačkih apetita isto se dogodilo i u XIX veku. Bilo bi dobro da zagrižene demokrate duboko razmisle o učestalosti pojave, tokom istorije, da je osvajačka poli-

tika plod demokratije i, obrnuto, demokratija zalog osvajačke politike.

Otprilike u to isto doba u Grčkoj postoji jedna strogo aristokratska Država: Sparta. Čini je samo 12.000 Spartanaca, nasuprot 180.000 helota³⁶ i 50.000 perijeka³⁷. Kako su oni uspevali da drže u pokornosti toliko brojniju masu? Rešenje tajne nudi otkriće da Spartanci nisu dozvoljavali helotima učestvovanje u ratovima; najviše što bi im dopustili je da im budu štitonoše, ali nikada im nisu davali oružje. U njihovoj vojsci je jedino mogao učestvovati izvestan broj perijeka, ali on nikada nije smeo da nadmaši broj Spartanaca.

Kao što demokratija pretpostavlja vojnu službu svih pripadnika države, aristokratija neumitno od ratovanja stvara privilegiju. Uvek upravljaju kako je nagovestio Aristotel oni koji imaju oružje. Srednji vek je sazdan na aristokratskim načelima, budući da je, samo za manjinu, ljubomorno čuvao tu privilegiju da se bude izložen opasnosti i učestvuje u odbrani. Iz nje će se roditi kult rata, kult viteškog držanja srednjovekovnog velmože. Dok mistik koji žudi da izvojuje veličanstvenu pobeđu na drugom svetu, kleči i moli za smrt, varvarin Zigvard Silni, Anglo-Danac, grmi u agoniji:

Podignite me! Želim da umrem kao vojnik, a ne izvaljen kao krava. Navucite mi pancirnu košulju, stavite mi šlem, dodajte mi štit u levu ruku i moju zlatnu sekiru u desnicu, da izdahnem pod oružjem.

Ta ljubav prema sredstvu za razaranje koje omogućava užitak u upravljanju pretočena je u himne pune zanosa čiji eho odzvanja istorijom, pa nas nimalo ne iznenaduje što su u svoja slavna vremena Arabljani imali petsto naziva za sablju.

III

0

Ponekad je uticaj ratne tehnike na istorijske sudbine do te mere prilagođen sitnicama da izgleda komično.

Grčkom istorijom kruži jedno skoro groteskno predanje koje veli da su u doba svog rasula Spartanci molili nadmenu Atiku da im pošalje nekog generala. Kako bi im se narugali, Atinjani su im poslali Tirteja, starog pesnika, grbavog i smešnog. No on je naučio lakonske mladiće da pevaju njegove pesme i u svakoj prilici dovodio ih do pobeđe. Od tada Sparta počinje da se oporavlja i njena moć raste, sve do konačne veličanstvene pobeđe nad Heladom.

Čini se da ova maglovita legenda sada biva jasnija. Tirtej je zbilja bio smešna ličnost, ostareli general i staromodni pesnik. Nove generacije vojnika i pesnika podsmevale su se njegovom arhaičnom stilu u vojnoj strategiji i poeziji. Naročito su njegove pesme, ispevane u starinskom metru, odsečnog ritma, suprotstavljali lakšim i lepršavijim formama nove poezije. Ali ti drevni ritmovi, stvoreni u epohi strože ratničke discipline, bili su njen simbol i imali snagu da zbiju korak kao kod falange. Veoma jednostavan ritam hipnotiše pojedinca i snažno ga uglavljuje u jedinstvo taktičkog tela. Zahvaljujući tome usledio je trijumf Spartanaca. Tirtej je obnovio drevnu i strogu taktiku. Njegova uloga je na neki način slična onoj koju je imao Hindenburg³⁸ u poslednjem velikom ratu.

Ratnička disciplina je od pamtiveka bila jedna od najvećih istorijskih sila. Svaka druga disciplina, a naročito ona koja je neophodna za svaku složenu industrijsku delatnost, potiče iz tog duhovnog poretka koji je čovek izumeo radi vojevanja. Kada jedan genijalni Španac³⁹ bude pokušao da zaustavi mistično rasulo nazvano i oličeno protestantizmom, pronaći će lek u svojim vojničkim navikama i osnovaće družinu čije će vasipitanje i režim delovanja proisticati iz moralnih zapo-

1

vesti koje je on, rečnikom kapetana, nazvao duhovnim vežbama. Jedna od njih su i čuvene duboke misli o Dvema zastavama, koje kao da su mu navirale ispred šatora na bojnopolju u purpurno svitanje budućeg krvavog dana. (Posle *Duhovnih vežbi* usledila je druga strahovita knjižica zapovesti, kojom su se nove istorijske snage organizovale u strašne eskadron: *Komunistički manifest*. Ne mogu se čitati njene stranice a da se halucinantno ne čuje ritmički marš jedne beskrajne gomile koja nastupa.)

Iznenadujuća delotvornost pripisana rimskoj pesnici od prvog trenutka njenog pojavljivanja na pozornici istorije posledica je, pre svega, pojačavanja discipline. Atinska vojska imala je samo disciplinu koja mehanički proizlazi iz taktičkog tela i njegove uvežbanosti. Nedostajao je faktor strogosti. Svaki vojnik je, usred bitke, mogao da se buni pred areopagom protiv svog stratega, koji nije imao nikakva ovlašćenja. Otuda česta smenjivanja generala tokom bitke. Rim pak, sasvim suprotno, predaje apsolutna ovlašćenja vojnom poglavaru: konzulu.

Kao primer vladajuće strogosti navodi se jedna od retkih verodostojnih pripovesti o Rimu iz perioda pre punskih ratova: godine 425. konzul Aulije Pastumnije odrubio je glavu svome sinu zato što je ovaj napustio vojnu formaciju, uhvatio se u koštac sa jednim neprijateljskim vojnikom i stupio u pojedinačnu borbu iz koje je izašao kao pobednik.

Istina je da se rimsko javno telo striktnije od helenskog oblikuje oko anatomije vojske. Birači se dele na klase, a princip klasifikacije je struktura oružane sile. Ona je doživela zadivljujući napredak u odnosu na falangu. Dugačka i tanka falanga opasno vijuga bojnim poljem. Ima slabu pozadinu i nije teško u njoj napraviti klin kroz koji bi prodro neprijatelj. S leđa je uvek moguće da bude opkoljena, a na krilima je to stalna opa-

snost. Iz svega proizlazi da prekomerno produžena linija samo naizgled predstavlja snagu. Rimljani su došli na genijalnu ideju, veoma sličnu onoj koju su imali stari graditelji kada su iz romanske konstrukcije izvukli prozračno gotsko zdanje, pošto im je odjednom sinulo da masa produžetka zida nije neophodna i da su sasvim dovoljni potporni stubovi. Tada su ukinuli, odnosno izbili zidove i ostavili samo dinamičke nerve zdanja. Pukim odbacivanjem elegantno su rešili problem kako da se dobije veća, čvršća i svetlija građevina. Na isti način postupa i Rimljanin, razbija falangu na manje delove i ono što uklanja s čela, prebacuje u pozadinu. Dobija se manipul, taktičko telo od 120 ljudi, skoro kvadratnog oblika, jednako sprema kao i s bokova, kojem je teže prići s leđa i koje je, pre svega, izvanredno pokretno. Kada prva linija negde popusti, vojnici iz pozadine manipula odmah priskaču da je popune. Dakle, manipul se sastoji od dve centurije od po 60 ljudi. Centurija i centurion su kovači rimske istorije. Centurija je istovremeno bila i izborna jedinica u kojoj se organizovalo glasačko telo.

Pored ove dve inovacije konzulovih ovlašćenja i manipula od ne manje važnosti su i sledeće: *pilum*⁴⁰ i vojni logor. Grčki hoplit⁴¹ se bori dugim kopljem; Rimljanin, kratkim bacačkim kopljem i na taj način razdvaja sukob u dve etape: prvu obuhvata rat na daljinu i ona je ujedno priprema za drugu etapu, neposrednu borbu mačem. Sem toga, vojska noću nije odlazila na počinak a da prethodno nije iskopala šanac oko mesta gde se nalazila, i iza njega pobola plot: ovaj utvrđeni logor, pokazaće se kasnije, biće velika snaga rimskog naroda.

Rimski narod! Možda bi valjalo da se pozabavimo tačnim značenjem ovog izraza. Uvek kada je javna Vlast progovarala, ona je to činila u ime Senata i naroda *Senatus populusque romanus* S.P.Q.R. kako je

stajalo na zvaničnim skiptrima (oni se i danas pojavljuju u seviljskim litijama, pa je jedan prostodušni sportista, zadivljen, pročitao SPORT). Prvo što iznenađuje je upravo ta dvojnost: Rim očigledno nije nešto jedinstveno, već ga čini dvojestvo: Senat i narod. Kada je Rim prestao da bude to dvoje i postao jedno poput današnjih nacija prestao je da postoji. Ta dvojnost sadrži neprocenjivu prirodnu snagu, koju bi bilo blagorodno izložiti kao temu za razmišljanje savremenim političarima. Ona skriva tajnu rimske veličine kažem tajnu, jer je zaista reč o zagonetki, o najiracionalnijem državnom uređenju koje je ikada postojalo tokom istorije i uprkos tome, ili možda upravo zahvaljujući tome, najdelotvornijem. No sada nije prilika da toliko idemo u širinu.

Želeo sam reći da ukoliko *Senatus populusque* prevedemo kao Senat i narod, dobićemo doslovan, ali pogrešan prevod. Pod rečju *narod* danas podrazumevamo građansko telo. Međutim, verodostojno značenje reči *populus*, onda kada se pojavila, bilo je oružano telo. Ukoliko bi neko želeo da izrazi najdublje značenje ove sintagme, u skladu sa duhom starog Rima, morao bi da paradoksalno obrne pojmove i kaže: *narod i vojska*. Rimskom umu Senat je bio sinonim građanskog tela: činili su ga zemljoposednici, stare porodice ili *gens*, narod, pleme koje je uživalo sveto pravo na ženidbu, *confarreatio*, na osnovu kojeg su mogli da imaju naslednike. Naslednici su nasleđivali sve, posed i obilje prava, kao jedini sinovi oca, *patera*, i zato se zovu patriciji. Ostali, u čisto pravnom smislu, nemaju oca već samo začetnika; oni su naraštaj, *proles* odatle potiče reč *proleter*. Ti stari ratari, građani, bore se sa oružjem u ruci, ali im je potrebna pomoć u vojnim pohodima te organizuju telo ratnika *populus* sastavljeno od sitnih zemljoposednika iz okolnih ravnica. Momzen dovodi ovu reč u vezu sa glagolom *populari*, koji ne znači

naseliti, već naprotiv, raseliti, poharati. (Žrtva nasilja zvala se *popa*.) *Populus* prvobitno obavlja samo fizičke poslove u ratu, a u politiku ulazi na silu, vojničkim štrajkovima. Čim bi se neprijatelj približio gradu na sedam brežuljaka, *populus* bi odbijao da učestvuje u ratu. Otuda proističu bezbrojna i legendarna povlačenja sa jednog na drugi breg Aventin, Kapitol, Celijan itd. o kojima su mnogi učeni ljudi razbijali glave.

Čistokrvni Rimljanin iz slavnih vremena Republike nije mogao zamisliti građanina koji nije ratar. Iz jednostavnog razloga, jer nije mogao zamisliti da se može biti građanin a ne biti ratnik. Evo zašto. Ratnik se tada sam starao o snabdevanju neophodnim životnim potrebšinama, što je bilo nemoguće ukoliko nije imao svoje imanje. Ali nije mu zemlja neposredno obezbeđivala vlast, već oružje koje mu je ta zemlja obezbeđivala. Zbog toga neće steći politička prava sve dok ne počne da se bori, uprkos tome što je odavno već bio zemljovlasnik. Može se reći da je posle rata sa Samničanima⁴² ovaj ruralni plebs uspeo da zavrne ruku gospodi iz Senata i da se istinski preobrati u *populus romanus*.

Nemoguće je shvatiti istoriju starog Rima ukoliko se zanemari ta dvojnost između krupnih zemljoposednika koji žive u gradu i vlasnika sitnih poseda nastanjenih u okolini. Između njih, sve do Cezarove epohe, buktu velika politička borba. Gospoda iz Senata su činovnici; ratari iz okoline su ratnici. Oni su potrebni jedni drugima i ta potreba će biti začetnik zadivljujuće, organske kohezije rimskih podviga do II veka pre Hrista.

Iz svega se vidi da najgrađanskija i najbezazlenija reč, *narod*, ona kojoj pribegavaju mirotvorci, ima obespekujavajuće ratno poreklo. I što je još zanimljivije, to isto, u nekim jezicima, važi i za reč koja simboliše mir i idilu *selo*: na nemačkom ona glasi *Dorf*, što je u staronemačkom iz severne oblasti imalo oblik *thorp*, iz ko-

jeg potiče današnja reč *trupa*; u ruskom jeziku selo je

polk i znači puk vojske.

Dve velike metafore

*Povodom dvestogodišnjice
Kantovog rođenja*

Kada neki pisac osporava upotrebu metafora u filozofiji, samo pokazuje da ne zna ni šta je filozofija ni šta je metafora. Nijedan filozof ne bi zastupao takvo stajalište.* Metafora je nezamenjivo duhovno oruđe; ona je oblik naučnog razmišljanja. Neretko se može dogoditi da naučnik greši u njenoj upotrebi i da onda kada je o nečemu razmišljao posredno ili metaforički, biva ubeđen da je razmišljao neposredno. Takve greške se, jasno, ne mogu oprostiti i zahtevaju ispravku; istu onu koju preduzima fizičar kad se zabuni u računu. Niko zbog toga neće zaključiti da matematiku treba odstraniti iz fizike. Greška u primeni neke metode ne opovrgava samu metodu. Poezija je metafora; ni nauka se metaforom ne koristi ništa više. Takođe bi se moglo reći: ni ništa manje.

Sličan fobiji od naučne metafore je i preterani strah od takozvanog problema reči. Što je neki um površniji, pokazuje veću sklonost da svaku raspravu okvalifikuje kao puku verbalnu polemiku. Međutim, ništa nije tako retko kao autentična polemika o rečima. Jer je jedino dobar poznavalac gramatike kao nauke u stanju da vodi raspravu o rečima. Za sve ostale reč nije samo vokabula, već uvek izvesno značenje koje je prati. To-

kom rasprave o rečima veoma nam je teško da izbegnemo polemiku o njihovim značenjima. Ona predstavlja tradicionalne koncepte koje izlaže stara logika. A kako koncept pak nije ništa drugo do misao usmerenost na neku stvar, pretpostavljene verbalne polemike svešće se, zaista, samo na svađe o stvarima. Ponekad se dešava da je razlika između dva značenja ili dva koncepta samim tim, između dve stvari neznatna, što praktičnog ili tupog čoveka ne zanima. Tada se sveti svom sagovorniku, optužujući ga za logomahiju. Ljudima slepim za boje najviše bi odgovaralo da su sve mačke sive. Ali uvek će postojati i nekolicina sposobna da oseti vrhunski užitak u sitnim razlikama među predmetima; uvek će biti vrsnih takmičara što će se nadmetati u istančanosti, te kada poželimo da čujemo zanimljive ideje, hrličemo ka njima, polemika o rečima.

Isto tako, čitajući neku filozofsku knjigu, nevešt duh ili duh nesklon meditaciji neće biti u stanju da prihvati tek kao metaforu misao koja je isključivo metaforička. Prihvatiće *in modo recto*⁴³ ono što je rečeno *in modo obliquo*⁴⁴, pripisujući autoru sopstvenu manu. Filozofska misao, više no ijedna druga, mora stalno blago da se pretače iz doslovnog u prenosno značenje, umesto da se zaustavi na jednom od njih. Kjerkegor pripoveda kako je u nekom cirukusu buknuo požar. Vlasnik cirkusa, nemajući pri ruci nikog drugog, zadužuje klovna da tu vest saopšti publici. Ali kada je publika strašnu vest čula iz usta klovna, pomislila je da je reč o još jednoj šali, pa nije napuštala šatru. Požar se proširio i publika je stradala kao žrtva pomanjkanja sopstvene umne visprenosti.

Metafora ima u nauci dve upotrebe različitog ranga. Kada pronalazač otkrije neku novu pojavu, to jest kada uobličiti neku novu zamisao, mora da je imenuje. Budući da nova reč drugima ne bi ništa značila, prinu-

den je da pribegne riznici uobičajenog jezika, gde je svaka reč već povezana sa nekim značenjem. Da bi bio shvaćen, on bira reč čije bi uobičajeno značenje moglo imati izvesnu sličnost sa novim. Tako termin stiže novo značenje preko i posredstvom starog, ne napuštajući ni staro. To je metafora. Kad psiholog otkrije da se naše predstave povezuju, kaže da se udružuju, to jest da se ponašaju kao ljudske jedinice. Međutim, onaj ko je prvi nazvao skup ljudi socijalnom sredinom, dao je novo značenje reči socio; ona je ranije označavala samo čoveka koji nekoga sledi, sledbenika, jer potiče od glagola sequor. Platon je bio ubeđen da istinska stvarnost nije ova promenljiva koju vidimo, već ona druga, nepromenljiva, koju ne vidimo, ali je savršeno naslućujemo: nenadmašna belina, vrhovna pravda itd. Da bi označio te stvari, nevidljive našim očima, ali ne i našem umu, uzeo je iz narodnog jezika reč slika. Praslika, ideja ukazujući tako da um vidi savršenije od očiju.

U želji da malo pojasnimo temu, prvo ćemo odrediti termin metafora kako ne bi izazvao zabunu u uobičajenom značenju te reči. Metafora je prenošenje značenja. No činjenica je da mnoga prenošenja značenja nisu ono što nagoveštavamo nazivom metafora. Evo nekoliko očiglednih primera.

Moneta, iskovana od metala, označava predmet koji posreduje u trgovini. Moneta je prvobitno značila: ona koja upozorava, opominje i predskazuje. Tim rečima se prizivala boginja Junona. U Rimu je postojao hram Junone Monete pokraj koga se nalazila i kovnica novca. Predmet koji se tu izrađivao preuzeo je Junonin epitet. Upotrebljavajući reč moneta, danas niko ni ne pomišlja na oholu boginju.

Kandidat je bio čovek obučen u belo. Kada se u starom Rimu birao građanin za zvanje magistrata, on bi se predstavljao biračkom telu u svečanoj beloj odori.

Danas je kandidat svako ko konkuriše za neku službu, bez obzira na boju odeće koju nosi. Štaviše, danas je u svečanim prilikama prikladnije obući crno odelo.

Stupiti u štrajk se na francuskom kaže: *semettre en grève*. Zašto *grève* znači štrajk? Onaj ko ovu reč koristi to ni ne naslućuje, niti ga to zanima. Pomenuta reč mu jednostavno označava štrajk. *Grève* je prvobitno u francuskom jeziku značilo peščana obala. Zgrada Gradskog veća u Parizu bila je podignuta na obali reke. Ispred nje se pružala peščana obala, *grève*, pa je trg ispred Gradskog veća nazvan *place de la Grève*. Na tom trgu su se okupljale skitnice; potom, radnici bez posla koji su tu iščekivali neku ponudu. Izraz *faire grève* dobio je značenje ostati bez posla, a danas znači ciljano napuštanje radnog mesta. Celu ovu istoriju reči *grève* rekonstruisali su filolozi, no radnik je nema na umu kada je upotrebljava.

Bili su to primeri prenošenja značenja bez metafore. U njima reč prelazi iz jednog značenja u drugo, napuštajući pri tom prvobitno.

Kada govorimo o dnu duše, reč dno označava određene duhovne pojave strane prostornom i telesnom, iz sfere gde ne postoji površina ni dno.

Imenujući rečju dno određeni deo duše, jasno nam je da pomenutu reč ne upotrebljavamo neposredno, već posredno u odnosu na njeno doslovno značenje. Kada kažemo crveno, odmah i neposredno pomišljamo na određenu boju. Nasuprot tome, kad kažemo da duša ima dno, u prvom trenutku pomišljamo na dno nekog bureta ili nečeg sličnog, a potom zanemarujemo to značenje, odbacujemo svaku aluziju na fizički prostor i pripisujemo ga duši. Da bi bilo metafore, moramo biti svesni te dvoznačnosti. Nepodesno koristimo neki naziv sa svešču da je on nepodesan.

Ali ako je nepodesan, zašto ga koristimo? Zar ne bismo radije izabrali neki direktan i podesan naziv? Ako

bi to što se naziva dnom duše našem umu bilo jasno kao što nam je jasna crvena boja, nema sumnje da bismo imali direktan i poseban naziv kojim bismo ga označili. Ali ne samo da nam je teško da ga imenujemo, nego čak i da ga zamislimo. U pitanju je kliska stvarnost što izmiče klještima našeg uma. Sada uočavamo drugu, dublju i bitniju upotrebu metafore u saznavnom procesu. Ne samo da nam je neophodna kako bismo drugima, pomoću nekog naziva, približili naše misli već nam je i nužno potrebna kako bismo i sami mogli razmišljati o izvesnim složenim objektima. Osim što je sredstvo izražavanja, metafora je suštinsko sredstvo poimanja. Da vidimo zašto.

Stjuart Mil je rekao: kada bi sve što je vlažno bilo hladno i sve što je hladno bilo vlažno, i kada bi se to uvek pojavljivalo skupa, verovatno bismo još uvek smatrali da je reč o jednom te istom kvalitetu. Isto tako, kad bi se naš ceo celcijati svet sastojao od plavih predmeta i plavetnilo se pružalo unedogled, najteže bi nam bilo da imamo jasnu i razgovetnu svest o plavetnilu. Kao što pas lakše nanjuši komad mesa koji se njiše, jer tad stvara oblačić mirisa u vazduhu, tako i opažaj i misao brže love promenljivo od postojanog. Ljudi koji žive pokraj vodopada obično ne čuju njegov huk, a kada bi se kojim slučajem bujica zaustavila na tren, opazili bi nešto što se najmanje očekuje: tišinu.

Stoga Aristotel definiše percepciju kao sposobnost opažanja razlika. Uočava se ono što je promenljivo i nestalno, dok se postojano i nepromenljivo niti opaža niti vidi. Upravo zato Gete, paradoksalno i u kantovskom duhu, kaže da stvari čine razlike koje im mi određujemo. Tišina, koja nije ništa sama po sebi, za nas je stvarnost u času kada postane nešto različito, drugačije od buke. Kada bi naglo oko nas utihnuli svi šumovi i mi postali brodolomci okruženi morem tišine, prepali bismo se kao da se neko strogo, strašno lice nadnelo nad

nama da nas ispituje.

Nisu, dakle, svi objekti podjednako podesni da o njima razmišljamo, da o njima steknemo izdvojenu ideju, precizno određenu i jasno profilisanu. Naš duh će tada morati da se osloni na jednostavne i dokučive objekte kako bi mogao da razmišlja o onim složenim i nepristupačnim.

Znači: metafora je intelektualni postupak kojim uspevamo da sagledamo ono što se nalazi daleko izvan naše moći poimanja. Pomoću onoga što nam je najbliže i čime najbolje vladamo možemo uspostaviti misaonu bliskost sa onim nama dalekim i veoma nepristupačnim. Metafora je dopuna našoj intelektualnoj ruci i predstavlja, u logici, štap za pecanje ili pušku.

To ne znači da zahvaljujući njoj pomeramo granice poimanja. Njom se samo služimo kako bismo praktično učinili pristupačnim ono što se već nazire u okviru naših mogućnosti. Bez nje bi na našem misaonom horizontu postojala jedna divlja zona koja bi samo u načelu bila pod našom vlašću, dok bi nam, suštinski, ostala nepoznata i neukročena.

Kako metafora ima dopunsku ulogu u nauci, na nju se obraćala pažnja samo u poeziji, kojoj je ona sastavni činilac. No za estetiku je metafora zanimljiva zbog rasakošnog vatrometa lepote. Stoga nije bilo posvedočeno da je metafora istina, odnosno uvid u stvarnost. Samim tim se može zaključiti da je poezija u jednoj svojoj dimenziji i istraživanje, te da otkriva pozitivne i uobičajene činjenice u istoj meri kao i naučno ispitivanje.

U *Pesmi posvećenoj gradu Logronju* Lope de Vega⁴⁵ opisuje jedan vrt:

*U fontanama mnogim, videćeš kuća se lahor,
čije su vode, iako različite uvek,
al uvek kao složni hor.
Videćeš gde nebo ramjavaju kristalna koplja nepobediva,*

*i vodenog biserja val što zemlju celiva;
i tešku draperiju sa odsjajem kristalnim
gde se razliva u naborima, brižljivo složenim.*

Lope de Vega zamišlja vodoskoke fontana kao kristalna koplja. Očigledno je da vodoskoci nisu kristalna koplja. No, uprkos tome, mi smo zadivljeni i očarani što ih je tako nazvao.

Kao dva suprotstavljena zahteva, poezija aplaudira onome što nauka prezire. I obe su u pravu. Jedna preuzima od metafore upravo ono što druga odbacuje.

Vodoskok i kristalno koplje su dva konkretna objekta. Konkretni je svaki objekat koji možemo izdvojeno opažati. Nasuprot tome, apstraktan objekat može se opažati samo skupa sa još nekoliko drugih. Boja je apstraktan objekat, jer se ona uvek vidi rasprostrta po nekoj površini, ogromnoj ili najmanjoj mogućoj, ovakvog ili onakvog oblika. I obrnuto, površina je vidljiva samo ako ima neku boju. Boja i površina su, dakle, osuđene da zauvek opstaju zajedno; nikada se ne sreću jedna bez druge, niti postoje odvojeno, mada su različite. Naš um, uz izvestan napor, uspeva da ih prividno razdvoji: taj napor se naziva apstrakcijom. Apstrahuje se jedan objekat kako bi se drugi prividno izdvojio i tako jasno razlikovao od njega.

Konkretni objekti su sastavljeni od onih elementarnijih, ali i apstraktnijih. Tako, kristalno koplje sadrži, između ostalih mnogobrojnih svojstava, određeni oblik i određenu boju; čud mu je da ranjava, u čemu mu pomaže neka ruka. Na isti način, iz vodoskoka možemo apstrahovati njegov oblik, boju i uzlaznu putanju koja potiče od hidrauličnog pritiska. Gledani u celini, vodoskok i koplje razlikuju se umnogome; ali ako izdvojimo samo ta tri apstraktna elementa, otkrićemo da su oni istovetni. Oblik, boja i dinamičnost isti su i kod vodoskoka i kod koplja. Izneti ovakvu tvrdnju znači biti stro-

go naučan, jer ona izražava realnu činjenicu: delimičnu istovetnost između vodoskoka i koplja.

Zvezda i broj su nešto potpuno različito. Međutim, kad Njutn formuliše zakon gravitacije i kaže da je sila uzajamnog privlačenja između dva tela direktno srazmerna masama tih tela i obrnuto srazmerna kvadratu njihovog rastojanja, on samo otkriva delimičnu, apstraktnu istovetnost koja postoji između nebesnih kandiila i jednog niza brojeva. Zvezde se među zvezdama ponašaju kao brojevi između sebe. Pitagorejac koji bi, držeći se toga, zaključio: dakle, zvezde su brojevi, dodao bi Njutnu upravo ono što i Lope de Vega dodaje istinskoj, iako delimičnoj istovetnosti između kristalnog koplja i vodoskoka. Naučni zakon se ograničava na potvrđivanje delimične istovetnosti apstraktnih delova dve konkretne stvari; poetska metafora podmeće potpunu jednakost između njih.

To najzad pokazuje da je intelektualna delatnost posvećena nauci manje ili više istovetna onoj u poeziji i u životnim podvizima. Ove delatnosti se toliko ne razlikuju ponaosob, koliko se razlikuju ustrojstvo i svrha svake od sfera kojima su podređene. Samo je o tome reč kada je u pitanju metaforičko razmišljanje. Iako svuda delatno, u nauci će ono uvek biti podređeno drugačijem, čak suprotnom zadatku od onoga koji od njega očekuje poezija. Metafora polazi od delimične istovetnosti između dve stvari da bi, potom, iznela lažnu tvrdnju o njihovoj potpunoj istovetnosti. Takvo preterivanje, izvan granica istine, daje joj poetsku vrednost. Ona počinje da isijava lepotu u času kada njen delić istine izvodi zaključak. No, s druge strane, nema poetske metafore bez otkrivanja stvarne istovetnosti. Analizirajte bilo koju metaforu i u njenim nedrima će se uvek, sasvim nedvosmisleno, pojaviti ta pozitivna, rekli bismo naučna istovetnost između apstraktnih elemenata dveju stvari.

Nauka upotrebljava metaforu kao sredstvo u obrnutom smeru. Polazi od potpune istovetnosti između dve konkretne pojave, znajući da je ona lažna, da bi se potom zadržala samo na delimično obuhvaćenoj istini. Psiholog koji govori o dnu duše vrlo dobro zna da duša nije što i bure sa dnom; ali želi da nam dočara postojanje izvesnog psihičkog sloja koji u strukturi duše ima istu ulogu kao dno u posudi. Nasuprot poeziji, naučna metafora usmerena je od većeg ka manjem. Prvo potvrđuje potpunu istovetnost, a zatim je negira, zadržavajući samo deo nje. Zanimljivo je da verbalno izražavanje metafore, u praskozorje ljudske misli, neprikriveno ispoljava dvostrukost te operacije koja podrazumeva prvo potvrđivanje, a potom negiranje. Kada vedski pesnik želi da kaže čvrst kao stena, on to izražava sledećim rečima: *Sa parvato na acyutas ille, firmus, non rupes*. Čvrst je, ali nije stena. Na isti način pesnik posvećuje Bogu svoju himnu *non suavem cibum*, koja je slatka, ali nije šećerlema. Obala riče, ali nije bik; kralj je dobar, ali nije otac.

Junak poseduje izvestan duhovni kvalitet u mnoštvu drugih osobina koje tvore njegov celovit i konkretan lik. Potrebno je da učinimo veliki napor kako bismo taj kvalitet omeđili od svega ostalog te o njemu zasebno razmišljali. Stoga, zajedno sa vedskim pesnikom, koristimo metaforu o steni. Čvrstina stene je apstraktan pojam koji nam je već prilično poznat i uobičajen; u njoj otkrivamo nešto što je zajedničko sa junaštvom. Sjedinjujemo stenu i junaka, zatim uz njega ostavljamo čvrstinu, a odbacujemo stenu.

Da bismo o nečemu mogli izdvojeno da razmišljamo, potrebna nam je mentalna oznaka koja bi sabrala našu moć apstrakcije, učvrstila je dajući joj telo, pružajući joj udobno boravište. Nazivi, zapisane misaone slike, jesu trezor tih iscrpljujućih rasuđivanja našeg uma. Kada je objekat o kojem hoćemo da razmišljamo ve-

ma neuobičajen, moramo se osloniti na već poznate oznake i, kombinujući ih, iscrtati novi profil.

Naše pismo je praktičnije od kineskog jer se temelji na mehaničkom principu. Ima oznaku za svako slovo; ali, budući da nijedno izdvojeno slovo nema značenja, ne izražava misao, našem pismu, strogo uzevši, manjka misao. Kinesko, međutim, neposredno označava ideje te je mnogo bliže misaonom toku. Pisati ili čitati na kineskom znači razmišljati i, obrnuto, razmišljati je skoro isto što i pisati ili čitati. Zbog toga znaci kineskog pisma tačnije odražavaju misaoni proces nego znaci našeg pisma. Tako, kad je hteo da izdvojeno razmišlja o tugi, Kinezi je otkrio da mu nedostaje znak za nju. Tada je spojio dva ideograma: jedan koji je značio jesen i drugi koji se čita kao srce. I tuga je osmišljena i zapisana kao jesen srca. Pre nekoliko godina⁴⁶ prodrla je u um tih nebesnika⁴⁷ ideja republike. U drevnom znakovniku nije bilo slike kojom bi se predstavila ta čudna ideja. Pedeset vekova Kinezi su živeli u patrijarhalnoj monarhiji. Bilo je, dakle, neizbežno da se kombinuju različiti znaci, te se tako republika piše pomoću tri znaka koji znače blagost-rasprava-vladavina. Republika je za Kineze vladavina meke ruke utemeljena na raspravi.

Metafora će takođe biti jedan od kombinovanih ideograma, što nam omogućava da teško dostupnim apstraktnim objektima pružimo izdvojeno postojanje. Stoga će njena upotreba biti sve neminovnija kako se više budemo udaljavali od stvari kojima baratamo u svakodnevnom životu.

Nemojmo zaboraviti, ljudski um se razvijao malo-pomalo, prema redosledu bioloških nužnosti. Prvo je bilo neophodno da čovek makar u najmanjoj meri ovlada sferom fizičke stvarnosti. Čulno pojmljive ideje o konkretnim telima prve su se kristalisale i ustalile. One čine najstarije, najstabilnije i najudobnije pribežište naših intelektualnih reakcija. U njima uvek tražimo utočište kad misao izgubi gipkost i poželi da pre-

dahne. Razlučiti dušu od živog tela već podrazumeva trud apstrahovanja, koji se još uvek nije u potpunosti kristalisao i ustalio u našem umu. Filozof i psiholog moraju ispuniti svoju dužnost da ovladaju veštinom opažanja duševnog. Duh, duša ili kako god želite nazvati skup pojava koje pripadaju sferi svesti, stalno je sjedinjen s telom; kad god se o tim pojavama želelo odvojeno razmišljati, uvek se pribegavalo istom načinu, davala im se telesnost. Čoveku je bio potreban višemilenijski trud kako bi prepoznao tu čistu zapretenu dušu koju je osećao u sebi ili slutio da obitava u drugim živim telima. Nastanak ličnih zamenica upućuje na povest tog truda i pokazuje kako se polako oblikovala ideja ja u sporu refleksnoj kretnji od oboda spoljašnjeg sveta ka centru unutrašnjeg. Umesto ja, u početku se govorilo moje meso, moje telo, moje srce, moje grudi. Čak i mi danas, kad sa izvesnim patosom izgovorimo ja, spuštamo ruku na grudi čineći gest koji ukazuje na talog drevnog telesnog poimanja subjekta. Čovek počinje da stiče svest o sebi pomoću stvari koje mu pripadaju. Prisvojna zamenica prethodi ličnoj. Ideja moje prethodi ideji ja. Zatim se, mnogo kasnije, akcentat premešta sa naših stvari na našu društvenu ličnost. Uloga koju imamo u društvu, a ona inače čini najspoljašniji obod naše ličnosti, preuzima predstavu o našem istinskom biću. U japanskom jeziku ne postoje ni ja ni ti. Lice koje govori reći će za sebe: beznačajni čovek, neznalica, a umesto ti govoriće uvaženo telo, visost itd. O sebi se govori u trećem licu, kao da je reč o nekom od okolnih predmeta, te etikecija preuzima zadatak da nam u datoj situaciji razjasni ko je od sagovornika Beznačajan Čovek a ko Uvaženo Telo. U jeziku plemena Hupa (Severna Amerika), zamenica on različita je u zavisnosti od toga da li se odnosi na odraslog člana plemena, na dete ili na starca. Treba, dakle, reći da su društvene titule poput naših ekselencija, svetost, eminenција

prethodile jednostavnom ja i ti.

Stoga nije čudno što u leksici postoji tek nekoliko reči koje izvorno označavaju duševne pojave. Skoro celokupna terminologija koju psiholog danas koristi čista je metafora: reč sa značenjem iz fizičkog sveta dobija zadatak da sekundarno izrazi duševne pojave.

Naše unutarnje biće, koje nalazimo razlučujući ga od našeg tela, ipak je relativno konkretno. Ima još apstraktnijih, teže dokučivih objekata za čije promišljanje metafora predstavlja daleko potrebnije oruđe.

Jasno i razgovetno spoznati neki objekat znači razmišljati o njemu zasebno, izdvojiti ga snopom misli od svega ostalog. Zbog toga nam je lakše da uočimo promenljivo od postojanog. Promena izmešta složenu stvarnost, čineći da se njeni elementi pojavljuju različito kombinovani. Vlažno se ponekad pojavljuje skupa sa toplim, a drugi put sa hladnim. Kada se objekat ukloni iz neke kombinacije, ostavlja u njoj obris svoje praznine poput delića koji nedostaje u mozaiku.

Posledica toga je da će jedan objekat biti utoliko teže spoznati što je veći broj mogućnosti u kojima se spaja i prepliće. Njegova uporna postojanost otupela je naša čula prema njemu.

Dakle: postoji jedan objekat koji je uključen u sve ostale, koji je njihov sastojak i deo njih, na isti način kao što je crvena nit upređena u svako uže engleske Kraljevske mornarice. Taj sveopšti, sveprisutni, sve-moćni objekat, koji svuda, u svakom objektu, obznanjuje svoje neumitno prisustvo naša je svest.

Ne možemo razgovarati ni o jednoj stvari a da ona nije u sprezi sa nama, i ta njena najmanja veza sa nama je veza svesti. Dva objekta, najrazličitija koja bi se mogla zamisliti, imaju ipak nešto zajedničko objekti su za naš um, objekti su za jedan isti subjekat.

Sada je jasno da ništa ne može biti teže spoznati, opaziti, opisati i odrediti do tu sveopštu, sveprisutnu i

svemoćnu pojavu: svest. Zahvaljujući njoj pojavljuju nam se sve ostale stvari, mi ih shvatamo. Ona je upravo to pojavljivanje i to shvatanje samo po sebi. Ići će u korak, poput neizbežnog pratioca, uz svaku drugu pojavu, jednolično, neumoljivo, ne odsustvujući nikada. Ako smo, zahvaljujući tome što se vlažnost jednom pojavljuje uz hladnoću, a drugi put uz toplotu, uspeli da razlučimo hladno od vlažnog, kako odrediti ono što je samo pojavljivanje, svest? Ukoliko je metafora ikad bila neizbežna, nema sumnje da je to upravo sad.

Ova sveopšta pojava sprege subjekta i objekta, fenomen shvatanja, može se pojmiti samo poređenjem sa nekim posebnim oblikom povezanosti što postoji između objekata. Ishod će biti metafora. A uvek kada opštu pojavu tumačimo posebnom, onom koja nam je pristupačnija, izlažemo se riziku eventualnog previda da je reč o naučnoj metafori pa da ih, kao u poeziji, poistovetimo. Izuzetno je pogibeljno okliznuti se pri ovom poduhvatu. Jer od ideje koju stvorimo o svesti zavisi naše celokupno poimanje sveta, a od njega pak zavisi naš moral, naša politika, naša umetnost. Eto kako celo zdanje svekolikog sveta i života počiva na majušnom, prozračnom telu jedne metafore.

Zaista, dva najveća razdoblja ljudske misli – antičko doba, sa svojim srednjovekovnim produžetkom, i moderno doba, započeto renesansom – živela su od dva poređenja; Eshil bi rekao, od senke dva sna. Te dve velike metafore istorije filosofije, sa aspekta poetskih dometa, na najnižem su nivou. I najskromniji pesnik bi ih prezirao.

Kako antički čovek doživljava tu iznenađujuću činjenicu da se stvari pred nama pojavljuju pružajući nam prizor svojih bezbrojnih fizionomija? Obratite pažnju u čemu je problem. Gledamo planinski venac Gvardame. Visok je skoro dve hiljade metara, granitni je i plavičastosiv. Naš um nema nikakvu veličinu; fizički

se ne rasprostire, lišen je boje i čvrstine. Objekat i subjekat, dakle, poseduju antagonističke attribute, međusobno se suprotstavljaju, ne mogu imati nikakav uzajamni odnos osim onog kojim isključuju jedan drugog. Međutim, dok gledamo planinu, objekat i subjekat ulaze u pozitivan odnos, stapaju se, postaju jedno. Činjenica da postoji svest primorava nas na pomisao da dva potpuno različita pojma istovremeno predstavljaju jedan te isti. To je kontradikcija. I problem. Pred kontradiktornom činjenicom naš duh gubi ravnotežu. Taman je pomislio kako je A jednako B, već je prisiljen da se ispravi i da misli kako A nije B; i tek što je nekako prešao na to novo stanovište, opet mora da se vrati na prvobitno, pa tako večno u krug. Od tog snažnog talasanja razum dobija morsku bolest, nema priliku da se odmori i predahne. Da bi ga se oslobodio, on reaguje; to jest zaokuplja se mišlju kako da prevlada kontradikciju, da reši problem. Štap u vodi je i prelomljen i nije prelomljen. Šta ćemo sad! Biti ili ne biti, pitanje je: *to be or not to be; that is the question.*

Ovo pitanje sadrži, mogli bismo reći, dva nivoa. Činjenica da mi nešto shvatamo nesumnjivo otkriva da se to nešto, u našem primeru planina, nalazi u nama. Ali, kako može planina od dve hiljade metara stati u duh koji se fizički ne rasprostire? Prvi nivo bi sadržavao jednostavan opis toga da su stvari prisutne u svesti. Drugi nivo predstavljalo bi objašnjenje kako nastaje, iz kojih razloga i pod kojim uslovima to prisustvo. Obe strane problema moraju ostati jasno odvojene. Ni u antičko niti u moderno doba to nije učinjeno. Pobrkano je opis same pojave sa njenim objašnjenjem. Ako bi nas neko pitao: 'Zašto je Huan takav?', mi bismo ga, pre nego što mu odgovorimo, morali upitati: 'Kaži mi ko je Huan?'. Pre rasprave o uzrocima koji su doveli do ovoga što se sada događa u Španiji, bilo bi dobro bar donekle odrediti šta je to što se zaista događa.

Za antičkog čoveka, kada subjekat shvata postojanje nekog objekta, ulazi sa njim u isti odnos kao kada se dve materijalne stvari sudare, pri čemu jedna ostavlja svoj trag u onoj drugoj. Metafora o pečatu koji u vosku ostavlja svoj filigranski, reljefni otisak odmah se ustoličuje u helenskom umu, da bi vekovima i vekovima potom usmeravala sve ljudske ideje. Već se u Platonovom *Theaitetu* pominje *ekmageion*, voštana ploča na kojoj pisar stiletom⁴⁸ ostavlja izrezbarene tragove. Ta slika i Aristotel će je ponoviti u svom delu *O duši*, knjiga III, poglavlje IV preslikavaće se tokom celog srednjeg veka, i u Parizu i u Oksfordu, u Salamanca i u Padovi; vekovima će je učitelji ubrizgavati u legije mladih glava.

Po ovom tumačenju, subjekat i objekat bili bi isto što i bilo koja druga dva fizička predmeta. Postoje i traju nezavisno jedan od drugoga i izvan tog odnosa u koji ponekad stupaju. Objekat koji vidimo postojao je i pre no što je bio viđen, a postojaće i dalje, onda kada ga više ne budemo videli; um je i dalje um i ako ne razmišlja ni o čemu i ne vidi ništa. Kada se um i objekat sudare, potonji ostavlja u umu svoj utisnuti žig. Svest je utiskivanje, otisak.

Pomenuta doktrina doživljava svest, tj. odnos između subjekta i objekta kao realan događaj, realan koliko i sudar dva tela. Zbog toga je nazvana realizmom. Oba elementa su podjednako realna, stvar sa jedne, um sa druge strane, a realno je i dejstvo stvari na um. Na prvi pogled, nikakva nepravda nije naneta nijednom pojmu. Međutim, ako se malo udubimo, primetićemo kako prihvatiti mogućnost da se jedna materijalna stvar utiskuje u drugu nematerijalnu znači tretirati ih obe podjednako, odnosno uzeti za ozbiljno poređenje sa voskom i pečatom. Subjektu se pri tom čini nepravda u korist objekta. Suptilno se ne poštuje njegova autentičnost.

Iz tog semena niče antička koncepcija sveta. Pod pojmom biti ona podrazumeva da se jedna stvar nala-

zi među drugima. Sve one postoje oslonjene jedna na drugu i tvore ogromno zdanje sveta. Subjektat nije ništa više do jedna od tolikih postojećih stvari uronjenih u veliki okean bića, kako je govorio Dante. Njegova svest je maleno ogledalo, tek puki odraz okoline. Ja ne igra veliku ulogu u antičkom poimanju sveta. Grci tu reč nikada nisu koristili u svojoj filosofiji. Platon više voli da kaže mi, nadajući se da će zajedništvo poroditi snagu. Grk i Rimljanin će, u skladu s tim, tražiti merilo ponašanja, normu, etički zakon, ne bi li ličnost prilagodili kosmosu. Stoik, koji sažima klasičnu tradiciju, priželjkuje jedino da živi u skladu sa prirodom, celovito i bestrasno poput prirode. To ja, vapijuće ispružena ruka slepca Aristotel kaže da je duša poput ruke prinuđeno je da se probija napipavajući bogaze sveta kako bi ih pretvorilo u rečno korito kojim će spokojno teći.

U renesansi koja daleko od toga da predstavlja povratak antičkoj klasici, kako kažu oni što poput papagaja ponavljaju sve što jednom čuju, već je naprotiv njeno prevazilaženje za sto osamdeset stepeni obrće se točak tumačenja svesti.

Slika voštane ploče neprimerena je činjenici koju bi želela razjasniti. Kada pečat oblikuje vosak, pred nama su očigledni i pečat i žig koji je on ostavio. Možemo, dakle, porediti pečat i njegov žig. Ali gledajući planinu Gvadaramu, mi gledamo samo njen otisak u nama, a ne objekat. Da je u pitanju halucinacija, ne bismo primetili ni najmanju razliku. Stoga će biti uvek riskantna pretpostavka reći da objekti postoje izvan i nezavisno od naše svesti. Mi nemamo autentičnu informaciju o njima, sem kada se nalaze u našem umu, kada ih vidimo, zamišljamo ili promišljamo. Drugačije rečeno, činjenica da su stvari u izvesnom smislu u nama, nesumnjiva je. Za razliku od toga, uvek će biti sumnjivo i problematično postojanje stvari izvan nas. Nesumnjivu činjenicu razjašnjavati pretpostavkom, makar najmanje

sumnjivom činjenicom, besmisleno je. Dekart se odlučio za veliku novinu. Jedino pouzdano postojanje stvari je onda kada se o njima razmišlja. Stvari, dakle, umiru kao realnosti da bi se rodile kao *cogitationes*⁴⁹. Ali misli nisu ništa drugo do različita stanja subjekta, samog ja, *moi même, qui ne suis qu'une chose qui pense*⁵⁰. Sa te tačke gledišta, svesni odnos mora dobiti novo tumačenje, sasvim suprotno antičkom. Pečat i voštanu ploču zamenjuje nova metafora: sadržilac i njegov sadržaj. Stvari ne dolaze u svest iz spoljašnjosti nego su one njen sadržaj one su ideje. Nova doktrina naziva se idealizmom.

Svest, odnosno shvatanje, strogo uzevši, generički je naziv. Postoji mnogo posebnih oblika shvatanja: nije isto videti ili čuti, odnosno nije isto opažanje što i maštanje ili pak čisto razmišljanje. Antička filozofija daje prednost opažanju u kojem objekat kao da zaista dolazi do subjekta i utiskuje se u njega. Moderno doba se, naprotiv, usredsređuje na uobrazilju. U imaginativnoj svesti ne izgleda kao da objekti stižu do nas svojim vlastitim nogama, već smo mi ti koji ih proizvodimo. Dovoljno je da smo za to raspoloženi, pa da iz najcrnjeg ništavila izvučemo ždrebe kentaura i da ga, u jednom nestvarnom prolećnom danu, dok mu rep i griva vijore na vetru, poteramo u galop preko smaragdskih polja za belim neuhvatljivim nimfama. Imaginacijom stvaramo i poništavamo objekte, sastavljamo ih i rastavljamo. Budući da sadržaji svesti ne mogu doći iz spoljašnjeg sveta kako planinski masiv može ući u mene? moraće da izrone iz dubina subjektivnog. Svest je stvaranje, kreacija.

Ova naklonost ka svetu uobrazilje tipična je za moderno doba. Gete je dlan sveta video kao dlan večne vragolanke, večno mlade Jupiterove kćeri, Fantazije. Lajbnic će realnost svesti na monadu, koja je obdarena samo spontanom moći predstavljanja. Kant će zavrtnuti

svoj sistem, kao čigru, oko *Einbildungskrafta*, oko uobrazilje. Šopenhauer će nam reći da je svet naša predstava, velika fantazmagorija, nestvarno platno pokretnih slika koje projektuje skrivena kosmička sila. Ni mladi Niče neće drugačije objasniti svet do kao igrokaz jednog Boga koji se dosađuje. Svet je san i dim u očima večnog nezadovoljstva.

Za sve to vreme, *ja* je doživelo najneverovatniji preokret sreće. Poput zapleta u istočnjačkim skaskama prosjak se probudio kao kraljević. Lajbnic se usudio da čoveka nazove *un petit Dieu*⁵¹. Kant je *ja* postavio za vrhovnog zakonodavca prirode. A Fihte, neodmeren kao i obično, biće zadovoljan tek kada izjavi: *Ja* je sve.

Bog na vidiku

Zemljina orbita ima svoj perihel i afel: trenutak kada je naša planeta najbliža Suncu i trenutak kada je najudaljenija od njega. Neki zvezdani posmatrač koji bi ugledao Zemlju u času dok beži od Sunca pomislio bi da mu se ona nikada više neće vratiti, već da će se svakoga dana, sve više i više, večno udaljavati. No, ukoliko malo pričeka, videće da se Zemlja, blago menjajući pravac svoga leta, te zakrivljujući sopstvenu putanju, još brže vraća ka Suncu, kao golubica svom golubarniku i bumerang ruci koja ga je bacila. I na istorijskoj orbiti, slično se događa sa čovekovim umom u odnosu prema Bogu. Postoje epohe *odium Dei*, velikog bega od božanskog u kojima ta silna planina zvana Bog skoro potpuno nestaje sa linije horizonta. Potom bi usledilo doba zrenja, kada bi naglo, u netaknutoj čari jedne devičanske obale, iz zavetrine izronila hrid božanskog. Sada je kucnuo čas kada na sav glas treba viknuti iz korpe na jarbolu: Bog na vidiku!

Nije u pitanju nikakva pobožnost; čak, možda, ni religioznost. Bez namere da to podrazumeva i najmanje neuvažavanje religija, ali vreme je za pobunu protiv njihove težnje za isključivim prisvajanjem Boga, što obično čine i što nije začuđujuće. Budući da su ostale kulturne delatnosti napustile problem božanskog, religija je jedina koja se njim i dalje bavi, zbog čega su već

skoro svi zaboravili da je Bog takođe i tema iz sfere svetovnog.

Religija je skup naročitih predanosti koje ljudsko biće usmeravaju ka višoj stvarnosti: predanost veri, ljubavi, molitvi, kultu. Ali božanski realitet ima i drugu padinu gde se rasplamsavaju drugačija duhovna delanja, savršeno strana religioznosti. Zato je neophodno reći da postoji i jedan laički Bog, i taj Bog, ili to krilo Boga, sada je na vidiku.

Ovo periodično pojavljivanje i nestajanje božanskog verovatno će iznenaditi svakog ko misli da je sasvim dovoljno, kako bismo nešto videli, da to nešto postoji i da je vidljivo. Ne zapaža se do koje mere je neophodno da bismo videli jedno, da budemo slepi za drugo. Ljudski um je skučen; u svakom trenutku u njega staje samo nekolicina predmeta. Ukoliko bismo želeli da budemo svesni prisustva svih vidljivih stvari koje su nam pred očima u prostoriji u kojoj se nalazimo, nećemo uspeti da opazimo nijednu. Ne možemo videti ako ne gledamo, a gledati znači fiksirati objekat vizuelnim zrakom, prezirajući, *ne-videći* ostale. Naš pogled biva usmeravan pažnjom, te voditi računa o jednom, istovremeno znači zanemariti drugo. I sa našim umom u celini događa se isto kao i sa našim pogledom. Svetlosni snop našeg uma osvetljava jedan objekat tako što sve ostale uranja u tamu. Stoga nije dovoljno da se nešto nalazi pred nama da bismo ga opazili; potrebno je još i da ga organ receptor potraži i da mu se prilagodi. Oko se prilagođava viđenju nečega što je u daljini ili blizini, što je desno ili levo. Međutim muskularno prilagođavanje oka posledica je prilagođavanja pažnje naše celokupne svesti, tog integralnog organa opažanja.

Kao beskonačna panorama, uvek očigledna, čitava Vaseljena pruža se pred nama; ali svakog trenutka za nas postoji samo jedan njen delić. Čovekova pažnja, poput blještavog broskog reflektora krstari po neizmer-

noj površini stvarnosti obasjavajući čas jedan, čas drugi deo nje. To krstarenje pažnje određuje ljudsku istoriju. Svaku epohu oličava određeno ustrojstvo pažnje, određeni sistem prvenstava i zanemarivog, oštroidnosti i slepila. Čak, ukoliko bismo iscrtali profil pažnje neke epohe, verovatno bismo mogli definisati i nju samu.

Epoha koja nam je prethodila odlikovala se veoma neobičnim ustrojem pažnje koje se, u najkraćem, može odrediti kao agnosticizam. Upravo je ona sa neizrecivim zadovoljstvom skovala ovaj naziv. Već nam negativan smisao tog pojma izaziva smeh. To je isto kao kada bi se neko zvao Ne-Pedro ili Ne-Huan. I, zaista, agnostik je onaj koji ne želi da zna izvesne stvari. Reč je, očito, o osobi koja svemu pretpostavlja predostrožnost i razboritost: podvigu povlačenje; pogotku u centar strah od promašaja. A činjenica je da neznanje koje pričinjava zadovoljstvo agnostiku nije neznanje o bilo kojim stvarima, već upravo o onim prvim i potonjim. Presudnim.

Danas nam već biva teško da vaskrsnemo slično stanje duha. Jer agnostik ne proglašava neposrednu i pozitivnu stvarnost za jedinu postojeću što bi bilo besmisleno već, naprotiv, priznaje da neposredna stvarnost nije celovita stvarnost; da iza vidljivog mora postojati nešto, ali upravo zbog svoje biti, ono se ne može svesti na iskustveno poimanje. Stoga okreće leđa onostranom i ne haje za njega.

Posledica toga je da agnostički pejzaž nije omeđen poslednjim granicama. Sve je u njemu prvi plan, zbog čega je lišen elementarnog zakona perspektive. Reč je o kratkovidom pejzažu i osakaćenju panorami. Sve prvorazredno i presudno, odstranjeno je. Pažnja je usredsređena isključivo na drugorazredno i površno.

Uz hvale vredne i oštromne izgovore odustaje se od otkrića tajne poslednjih stvari, temeljnih stvari, te pogled ostaje prikovan isključivo za ovaj svet. Jer

ovaj svet je ono što preostaje od Vaseljene kada joj istrgnemo sve temeljno: svet bez utemeljenja, bez ležišta, bez oslonca, mehur što nošen burom i olujom pluta povrhu nekog nedokučivog elementa.

Agnostik oličava organ opažanja prilagođen isključivo neposrednoj stvarnosti. Takvo čudno ustrojstvo pažnje biva nam jasnije kada ga uporedimo sa njegovom suprotnošću: gnosticizmom. Dakle, gnostik polazi od gađenja prema ovom svetu. To neizmerno gađenje spram svega što je čulima moguće opaziti predstavlja jednu od najneobičnijih pojava u Istoriji. Već se kod Platona uočava početak takve odbojnosti, koja će kao neukrotiva plima sve više rasti. U I veku čitav mediteranski Istok pijan je od gađenja prema zemaljskom te na sve strane, poput zatočene zveri, traži pukotinu za beg. Duše poseduju zapanjujuću prilagođenost onostranom, zapanjujuću u meri totalne krajnosti i isključivosti. Za njih postoji samo božansko, to jest samo ono što je u svojoj biti udaljeno, posredno, transcendentno. Gađenje spram ovog sveta je toliko da gnosticizam čak ne dopušta ni mogućnost da je on Božja tvorevina. Zato je jedna od najsajnijih figura iz vremena kada je hrišćanstvo bilo u svom pivoju, Marsion, ubeden da je svet delo izopačenog bića, velikog neprijatelja Boga. Sledstveno tome, istinska tvorevina istinskog Boga bila bi izbavljenje. Stvaranje je bilo naopak poduhvat; dobar, božanski poduhvat jeste rastvaranje, to jest izbavljenje.

Gnostički pejzaž je suprotan pozitivističkom. Sa drži jedino poslednje granice, nema ništa u prvom planu; on, u svojoj biti, predstavlja neki drugi svet. Zato, dok je za agnostika ključna reč iskustvo koja izražava pažnju usmerenu na ovaj svet za gnostika je ključna reč spasenje, kojom se izražava želja za begom iz ovoga sveta i usmeravanje pažnje na onaj drugi.

Nasuprot ova dva antagonistička i podjednako isključiva prioriteta, naša pažnja trebalo bi da bude usredsređena na nekakvu središnju liniju, upravo onu koja iscrtava granicu između jednog i drugog sveta. Ta linija pripada ovom svetu, jer se on u njoj okončava, i stoga ima obeležje pozitivnog . Ali, istovremeno, u toj liniji je i početak onostranog te je, takođe, i transcendentna. Svedoci smo da su danas sve posebne nauke, usled pogubnog dejstva njihovih unutrašnjih ekonomija, prinuđene da se suprotstavljaju toj liniji vlastitih poslednjih problema koji su, u isti mah, i prvi problemi velike nauke o Bogu.

Beleške jednog skitačkog leta

I

Na putovanju

Kakav neizmerni užitek, krstariti kastiljanskim puteljcima! Budući da je zemlja toliko ogoljena, kao na dlanu vide se putevi priljubljeni uz talase planete. Bacaju se strmoglavce, neustrašivo, dole u ponor, a već sledećeg trena u velikom, gipkom skoku osvajaju brežuljak preko puta; naslućuje se da slede svoju trasu veselo pevušeći, iako je nejasno otkuda potiče ta njihova večna, neprikosnovena mladost. Ponekad, po rasplintim žutim i crvenim pejzažima liče na krupni slikarev potpis.

Usred neprestane smene polja s jedne i druge strane, oni oličavaju vrlo postojanost. Uvek isti, vezuju čvorove kamene stubiće kolobrana povinujući se Direkciji za javne radove, pa spajaju pejzaže razapinjući i zatežući niti osnove, da bi potom gustom potkom preplitali kako delove unutar svake pokrajine tako i njih međusobno, tkajući veliki sag Španije. Kada bi jedne noći nestali, kada bi ih neki drznik ukrao, Španija bi se našla u pometnji, postala bi bezoblična masa, svaki busen bi ostao zatvoren u sebe, leđima okrenut ostalima, divlji i nepristupačan. Mreža puteljaka je krvotok nacije koji je ujedinjuje i, istovremeno, omogućava da

celim telom struji jedinstvena duhovnost. To je često isticano u traktatima iz političke ekonomije i najednom bivamo iznenađeni primetivši da su slučajno u pravu.

Ali putevi imaju i svoje patnje, neki moralne, drugi telesne. Iznenada, susretne se put sa druga dva ili tri raskrsnica, trivijum ili kvadrivijum. Šta činiti? Kojim će putem nastaviti put? Neodlučnost je tako mučna! Jedan od najmudrijih ljudi koje je Izrael ikada imao (ove godine treba da govorim o toj istakutoj ličnosti u njegovoj otadžbini, Kordobi), veliki Majmonid⁵², napisao je slavno delo, rezime sveukupne suštinske mudrosti, i naslovio ga *Vodič za kolebljive*. Naravno! Jedna od najužasnijih stvari u životu je nedoumica, okolnost kada smo primorani da se odlučimo za jednu između mnogih jednakih mogućnosti. Što se više napreže, razum sve više tone u neodlučnost i sve dublje uviđa, rečeno sa punim poštovanjem, suštinu Buridanovog magarca⁵³ koji je u njemu. Preko je potrebna avanturistička srčanost, Paskalova kocka, pa na raskrsnici zaigrati na krunu ili pismo.

Što se tiče fizičkih patnji, postoji jedna surova, strašna. Vijuga tako spokojno zemljani puteljak, kad odjednom tras! u njega se zariva gvozdeni put. Reč je o trenutku, ali veoma bolnom, hirurškom. Dvostruka gvozdена injekcija zabada se u telo zemljanog puteljka probadajući ga tu i tamo. Jadničak ostaje zauvek bolestan na tom mestu pa je potrebno imobilisati ga dvema rampama i dovesti bolničara da bdi nad njim. Često, dok prolazimo, vidimo gazu natopljenu krvlju kojom bolničar maše u znak opasnosti.

I tako dalje... itd.

Peh. Događa nam se na visoravni koja se, iza planinskog tesnaca, pruža do Avile. Žuto prostranstvo žitarica grubo narušavaju ogromne gomile stena boje opala. Kontrast između vatrenozlatne boje žitnih polja i oštrog, mrtvački bledeg kamenjara, strmih i

surovih litica, toliko nepojmljivog i neopravdanog, unosi nemir u dušu. Čovek se pita da li je ovo stenje Zemlja izbljuvala ili je kao tvrdo prokletstvo palo sa Neba.

Dok mehaničar, sukub⁵⁴ ispod trbuha automobila, otklanja kvar, a ja proklinjem sudbinu i sunce koje nas surovo prži, nestaju dva dečaka što su pošla sa mnom. Gde li su se mogla izgubiti ta deca u neizmernoj puštoši pejzaža? Prisećam se haiku pesme o umrlom dečaku:

*Kojim lovištima danas hodi
maleni lovac vilin konjica?*

I užas ovog prizora poče mi zapljuskivati mozak talasima jeze.

Ali deca se ubrzo pojavljuju, u daljini, na vrhu jednog od tih stenovitih zamkova, uz veselu ciku, dok vetar vitla malenim propelerima njihovih ruku... Penju se i spuštaju po oštroj pūti stena, skrivaju se, a onda izviruju, odapinju zamišljene strele i ludiraju se ispod beskrajnog nebesnog svoda.

Svet je mekana plastelinska masa za ogromnu dečju živahnost koja je, za tili čas, od surovog kamenjara napravila veličanstvenu igračku. Možda je pomalo neprimerena naša blagonaklonost spram dece. Prirodnije bi bilo da je obrnuto: da oni na nas gledaju blagonaklono jer život u nama već jenjava. Ali oni... Ljubomora, razrogačenost od straha i zadivljenosti, večita uzbuđenost, nadahnjuju životnu snagu deteta, koja džinovskim ždrelom veselo guta velike pejzaže i velika nespokojstva; jednim jedinim pokretom božanske otmenosti ona uzima u svoje ruke to ogromno modroljubičasto kamenje pretvarajući ga u zgodnu igračku.

Malo dalje odatle nalazi se Martin Munjos de las Posadas selo prepuno zanimljivih starina. Zaštitnica

mesta je Bogorodica koja se pomalo čudno priziva *Gospa od Prezira*.

Tijera de Kampos⁵⁵. Žito, polja zrelog žita. U nedogled more zlatnog klasja koje se talasa sa naletima vetra. Brodolomci u njemu, žeteoci, zamahuju rukama pod pripeklim suncem kako bi se dočepali plave obale horizonta.

II

Kolonade i kiša

U životu Španije morala je da nastupi jedna veličanstvena epoha: epoha u kojoj se grade veliki trgovi sa kolonadama, a one se u nekim varošicama nadovezuju jedne na druge stvarajući cele zasvođene ulice. Toliko nam je bliska ova uzvišena slika prošlosti da ne uočavamo jasno njenu veličanstvenost. Bar meni, prizajem, do sada nije palo na pamet značenje ideje grada kao i napora potrebnog za njeno ostvarenje. Pitam se da li današnje doba, bez obzira na svu svoju težnju ka bogatstvu i prohteve za komforom, može da se pohvali ičim sličnim.

Cena tog poduhvata bila je ogromna za ono vreme. Raskošna stabla i kapiteli stubova davali su svakoj kući izgled palate i obavezivali na masivnu, složenu i skupu konstrukciju. I još uz to, na onim gradskim mestima gde je zemljište bilo najskuplje, vlasnici su se svojevolsno odricali jednog dela kako bi ga pretvorili u javni prolaz.

Ta ideja podrazumeva danas nemoguću duhovnu istančanost. Pretpostavljala je saglasnost i zajedničku žrtvu svih vlasnika u prilog apstrakcije zvane grad. Težilo se ugodnoj šetnji, bezbednom prolazu, pobedi nad kišom. U gradu je kiša odvratna jer predstavlja neopravdanu invaziju kosmosa, prvostvorene prirode, na

jedan ograđen prostor, upravo onaj koji je, poput urbanog, i stvoren zato da bi se bar unutar malog vanprirodnog kruga odstranilo to iskonsko i kosmičko. Kod divljaka nas najviše zapanjuje činjenica da je bez gnušanja prijemčiv za prirodu, što može da živi valjajući se u blatu, u neposrednom dodiru sa zmijom i žabom krašćom. Trebalo je da nastupi vreme veličanstvenih mučnina koje je tabuiziralo polovinu kosmosa proglašavajući je odvratnom. I zanimljivo je da se ovo uzvišeno gnušanje uglavnom odnosilo na vlažnost. Stanovnici brazilskih Kariba se, po tvrđenju velikog etnologa Karla fon den Šajnena, ne odvajaju jedan od drugog kada vrše malu nuždu. Uopšte, izgleda već dovoljno potvrđena Bahofenova proročka ideja da je prvobitno razdoblje kulture vreme veličanja blatnjave prirode u kojoj ta kultura živi. To je najpohotljivije i najmračnije doba: život se odvija u sojenicama iznad mrtvaja, monstrozno plodnih biljkama, insektima, gmizavcima, ljudima. Sa matrijarhatom se uspostavlja prevlast žene, plodne i vlažne. Božanstva su tužna i celokupno ljudsko bitisanje prožima težak i memljiv vazduh kaljuga.

Grad je pokušaj izdvajanja koje čini čovek kako bi živio izvan i nasuprot kosmosu, uzimajući od njega samo one odabrane, izbrušene i omeđene delove. Ali... sada lije kiša i voda ima neku magijsku moć sjedinjavanja. Vlažna koža bolje oseća predmete pri dodiru stoga kineski mandarinini požudno vlaže prste kako bi potpuno uživali gladeći kugle od žada. Čim smo izašli iz kuće, odvratni pljusak ponovo nas stapa sa pejzažom i neki neuhvatljivi drhtaj, možda talog milenijskih iskustava, podseća nas na život u baruštinama, na grozne i prljave trenutke prijateljstva sa zmijom i žabom.

Bogorodica od Sita

Međutim, pljusak u polju ponekad je zanosno čaroban. Čuvam u sećanju jednu muzičku, skoro betovenovsku, sliku oluje u Kastilji.

Prošlo je od tada već dovoljno godina i ta slika je dobila stilizovane obrise. Na sapima mazge pohodio sam mesta Sidovih putešestvija, koja je, po niti drevnog speva, rekonstruisao uvaženi profesor Menendes Pidal⁵⁶. Iz Medinaselija, gde je po svoj prilici živeo tvorca poštovanja dostojnog junačkog speva, uputio sam se ka Baraoni de las Bruhas. To je najviša oblast u Španiji i jedna od najsiromašnijih. Puteva skoro da nema. Točak se ne koristi. Sav prevoz se obavlja na životinjskim leđima, među kojima trijumfuje malena mazga gracioznih linija, mladunče magarice, jedno zaista nežno, vižljasto magarence, prekrasne njuške i finih, tankih nogu. Kad god ugledam te malene mazge, tako tipično španske, tako arhaične, uvek pomislim kako skoro u potpunosti predstavljaju ostvarenu čežnju velikog Huana Ramona Himenesa⁵⁷ iz vremena kada je pripremao ilustrovano izdanje svoga dela *Sivac i ja* čarobne knjige, izuzetne i jednostavne istovremeno, čedne i zvezdane, koju bi naša država, da nije tako zaostala, toliko ruinirana, trebalo da kao nagradu deli deci u svim školama širom Španije. Ilustrator nikako nije uspevao da nacрта magare iz pesnikovih snova, pa je pesnik gorko jadikovao i tražio da mu naslika nežno, krhko, vižljasto magare. Želim magare od stakla preklinjao je Huan Ramon očajnog ilustratora. Da, te malene graciozne mazge skoro kao da su od stakla. Milina je videti ih po krševitim vrletima Sijera Ministre, Miedesa, Barkonesa, do kojih se uspinju samo ovca i čičak, poslednji stanovnici nenastanljivog.

Bio je mesec avgust, sparan, pun nemira, kada se na ovoj hladnoj zemlji još uvek obavlja žetva. Sela su bila opasana zlatnim pojasom gumana, sa kojih su go-

mile površenog žita svetlucale poput žutih dragulja. U podne sam stigao u Romaniljos, seoce brodolomac na pučini klasja. Ušao sam u krčmu kako bih se sklonio od prejakog sunca. Njen ulaz je, za razliku od spoljašnje jare, izgledao kao osvežavajuća tama. Iz tog mraka, trem je ličio na filmsku traku prepunu svetlosti i nekako nestvarnu. Putem su prolazili ratari obučeni po sorijanski u pantalonama do ispod kolena, sa maramom prebačenom preko ramena tela sitnog i žilavog poput čokota vinove loze, preplanule puti, snežnih zuba. Za njima, malene mazge uz zveket klepetuša oko vrata, natovarene vrećama zlatnožutog ječma, tek površenog. Sav narod, i muškarci i žene, razmileo se po gumnima rađeci užurbano, jer u to doba prete kiše te usev može istruliti ukoliko se brzo ne pokupi.

Jedan okrugli, strašni, zlokobni, magijski oblak pomalja svoje crno rame na horizontu, unoseći neku čudnu dramatičnost u pejzaž. Iznenada preko praga ulazi kovitlac prašine, koji pali tamu bezbrojnim zlačanim svetlašcima: sitnim slamkama što lete u krug i zaslepljuju. Malo potom snažan nalet vetra, pa za njim još jedan. Promiče nekoliko krupnih kapi koje se rasprskavaju u prašini na putu. Prolaznici grabe žurnim korakom. Kapi postaju učestalije, a onda se prolama snažna grmljavina. Oblak prekriva horizont. Spušta se do druma, u trijumfalnom galopu, kao da na njemu jezdi neki varvarski bog. Počinje kiša. Ljudi prolaze trčeći. Pljusak postaje sve jači. Nova grmljavina drobi oranice. Bič munje goni vazdušaste konje oblaka. Od kovitlaca prašine više se ništa ne vidi i tada je iznenada u ulaz grunula gužva muškaraca i žena koji tu traže utočište. Smeh, cika, spontana razularenost seljana. U kontrasetlu, prislonjena uz okvir vrata, stoji jedna devojkica. Crveni žipon grli joj bedra a kratka bela bluza zategnuta je poput jedra pod dvostrukim naletima gipkog lahora njenih grudi. Zlatne je kose, boje ječma, i plavih očiju, boje kladenca. Stoji na jed-

noj nozi, a stopalom druge, na čijoj visoko podignutoj butini leži sito koje pridrži rukom, oslanja se na dovratak.

Kroz graju se čuje piskutav glas neke starice smežuranog i crnog lica, sibilskih očiju, koja kazuje bestidnosti, ponesena situacijom, naelektrisana munjom i gomilom. Priča o domaćim vilama dok njene zenice vide u vazduhu Prijapa, oploditelja žetve od pamtiveka. Devojka koja stoji u vratima smeška se slušajući je i kao da, snagom suštog devičanstva, razvodnjava i poništava bludnu aluziju. Toliko je lepa i tako čedna da sam rešio da je obožavam i da joj se molim kao Bogorodici od Sita. Grmljavina se stišava, kovitlaci se smiruju. Nailazi vlažno zahlađenje sa mirisom sena i oblaka. Poneko izlazi iz krčme. Ponovo se čuju klepetuše na malenim gracioznim mazgama i prvi sunčev zrak zapliće se u devojčinoj kosi. Simfonijski *crescendo*⁵⁸ ove prirodne pojave prati nežni *diminuendo*⁵⁹. Pejzaž se vraća svom ritmu. I ja iznova krećem na put. U suton, sa brežuljka obraslog crnikom, nazirem u daljini Baraonu de las Bruhas. Iznad ravnice jedne od najviših u Španiji uzdiže se kupasti brežuljak. Sa njegovog vrha crkva osmatra okolinu, a ispod nje, za breg se, obavijajući ga, čvrsto priljubilo naselje. Čim sam kročio u njega, zapanjen otkrivam da su mu žitelji ljudi. U silovitom stampeđu jure čas tamo, čas ovamo, pogleda uprtog u nebo. Narod halucinira i budi halucinacije. Kakva ga je prirodna sila uzela pod svoje? Svet ide kao da sledi nekakvo priviđenje, neki jezik vatre kao na Duhove...

Iz jedne košnice pobegao je roj pčela i meštani su se dali u potragu za njim kako bi ga uhvatili. Roj se konačno zaustavio na gornjoj ivici kule, najvišoj tački u selu, i poslednji zrak sunca pretvara ga u sjajan, uskipiteli zlatni grozd.

III

Grimase zamkova

U ovom lovu na pejzaže, što i jeste naše putovanje, kapitalni ulovljeni primerci su zamkovi i katedrale. Dok promiču tako ispred nas, njihovi oblici i hromatizam izgledaju mnogo prefinjenije. Međutim, ogromna, čudovišna pojava katedrale ili zamka na mekoj liniji horizonta čini da se trgnemo širom raširenih zenica, spremni da se prepustimo izlivu snažnog osećanja. Postoji, nesumnjivo, u dnu našeg bića jedan neuništivi čitalac jeftinih romana kao i melodramatični mulj koji namah uskipti čim ova kamena čudovišta gestikulirajući uđu u naše vidno polje...

S leve strane, tamo u daljini, plovi kroz žuto klasje katedrala iz Segovije, poput ogromne tajanstvene pre-kookeanske lađe koja svojom masivnošću potire ostatak naselja. U ovo doba dana maslinaste je boje i zbog optičke varke izgleda kao da se kreće ka nama gazeći žitarice svojom apsidom. Između njenih lukova, baš kao između užadi i pripona nekog jedrenjaka, vide se parčici plavetnila...

Potom slede zamkovi: Fuentes de Valdepero, Monson, Agilar de Kampo... Iskreno govoreći, maršruta koju sam ovog puta izabrao ne obiluje zamkovima. No, nije važno: kada se neki pojavi, on poput egzorcista deluje na uspomene i čini da se u pamćenje useljavaju kule i zupčasti zidovi. Kao stado na zvižduk pastira, hrle iz mračnih zatona uspomena, jedan za drugim, drevni zamkovi. Svaki sa sobom vuče, o bokove opasan, prateći pejzaž koji mu daje osoben izgled, uvek pre naglašen, avetinjski, mesečarski... Evo ga zamak na Atiensi: rascvetava se visoko gore, iznad onog drugog, prirodnog, sačinjenog od stena naglo uzdignutih iznad siromašne zemlje. *Atiensa, grebena oštrih!* kaže pesnik u *Pesmi o Sidu*, a zatim, sa izvesnom melanholijom nastavlja: *Atiensa, sa kulama koje Mavari podigoše!* Uzdignuta kamena osnova ima oblik karavele na čijem

pramcu se uzdiže ostatak kule. Sve to se vidi na nekoliko milja izdaleka, u bescilnom plutanju između neba i zemlje. Evo zamka iz Berlinge, srebrnaste boje, prilepljenog na živoj steni, na ogromnoj, glatkoj, pljosnatoj krečnjačkoj steni koja se, gledano izdaleka, takođe presijava poput srebra, pa skupa kao da čine bareljef na metalnom tanjiru. U njegovom podnožju su zidine renesansne palate koja je, ako ne grešim, pripadala vojvodi od Kastilje, a dole, još niže, i sada se nalazi ženski samostan sa prostranim vrtom. Na glavnoj kuli, u rana popodneva, provodio sam duge čase posmatrajući monahinje u daljini kako se zabavljaju u svojoj bašti besprekornog izgleda. Jurile bi jedna drugu kao mahnite, odišući zarobljenom živahnošću ljupkog harema, uvek spremnog za duhovna venčanja... Tu je i zamak iz Mombeltrana; smešten je u kotlini u podnožju planine Gredos, savršen u celosti, pun oblih formi; bdi nad livadom i pet kuća iz Mombeltrana koje pasu po njoj... Evo ga zamak iz Leire, tik uz Pirineje, kolevku kraljevine Navare: grub, prost, patuljastih i nezgrapnih lukova prvi primerak iz doba romanike; njegove arkade su toliko tesne, pa u mašti naslućujemo šta bi se dogodilo ukoliko se neki gotski šlem ne bi tačno podudarao s njima. U pozadini su bukve, četinari, celokupna planinska flora. Španija se graniči sa vlažnom Evropom... Zamak Hadrake. Ponovo škrtla zemlja, pepeljaste ili crvene boje. Strma kupa skoro vertikalnih padina, a u ravnoteži, na njenom vrhu, agresivna gromada što prkosí okolini. Ogromne mimike, gigantske grimase uroanjene u onostrani svet pamćenja! Skoro uvek okrnjeni, smešteni na suverenske visine, zamkovi imaju neki zubast izgled i u golim pejzažima, sa planinskim venčem u svom podnožju, ostavljaju utisak kalcinirane vilice kojoj je preostao samo još jedan kutnjak.

Sada se, dakle, može razumeti sasvim izvestan melodramatični efekat koji zamkovi podstiču u našoj nedovoljno rafiniranoj senzibilnosti. U vizuelnoj fauni ko-

ju putnik-lovac proganja, katedrale i zamkovi predstavljaju neku međuvrstu, nešto između čiste prirode i čisto ljudskog. Usamljen pejzaž bez ijednog zdanja puka je geologija. Varošica ili selo nose u sebi odviše ljudskog; rekao bih odviše građanskog, veštačkog. Katedrala i zamak su, naprotiv, istovremeno i priroda i istorija. Izgledaju kao prirodni izdanci na stenovitoj podlozi zemnog šara, a istovremeno, njihove osmišljene linije poseduju znamenje ljudskog. Zahvaljujući njima pejzaž se pojačava i preobražava u scenu. Kamen se, bivajući i dalje ono što jeste, puni dramatikom duhovnog naboja. Ta sinteza će uvek uživati tajnu naklonost duša neokamenjenih u okvirima strogog racionalizma. U suštini, kada čovek iznutra posmatra vlastiti um, u njegovoj građanskoj i svakodnevnoj upotrebi, ne poštuje ga. Naprotiv, kada ga posmatra spolja, kao kosmičku pojavu, kao prirodnu silu, taj isti um ga uzbuđuje. Tada opaža da je um, to jest misao, konačno isto toliko čista i prirodna sila poput sile gravitacije ili nagona.

Ima epoha u kojima čovečanstvo sa većom lakomom to zaboravlja i tada živi samo ono unutarljudsko, ostajući slepo i gluvo za ostatak kosmosa. To su epohe agore, trga, akademije i parlamenta, u kojima se svet nekako neodređeno zamišlja kao nešto što se povinuje opštinskim zakonima, gde mala čovekova pamet odlučuje o svemu, bez magle i tajnovitosti. To su nesumnjivo jasne epohe, ali uboge, bez životnog soka. Reč je o klasičnim epohama u kojima se duh svodi na ograničeno, provincijalno bivstvovanje, i u kojima previše ozbiljno doživljava sam sebe.

Pošto su uzburkani naša melodramatična senzibilnost i romantičarski mulj koje nosimo u duši kao neizbežan talog u ljudima čija su pleća bremenita dugom istorijom zamkovi nam upućuju ideje. Ti isti čudnovati oblici koji nas uzbuđuju, neposredno potom, pozivaju nas na meditaciju. Njihova privlačnost, pomalo nezgrapna, razmetljivo slikovita, proističe, konačno, iz njihove krajnje egzotičnosti, kao u slučaju žirafe ili okapija⁶⁰. U suštini, reč je o kućama koje su izvesni ljudi izgradili da bi u njima živeli. Ali, u tome i jeste stvar: kako izgleda njihov život ako je zamak dom u kojem se on odvija? Očigledno, u pitanju je jedan sasvim drugačiji život od našeg i od onoga što se danas uopšte može zamisliti. Zato nas pojava kamenog čudovišta sa bicepsima u vidu velikih kula i divljom grivom zupčastih zidova, groteski i konzola, jednim udarcem odbacuje na suprotan pol čovekovog ophođenja prema životu.

Neki grčki ili rimski atrijum, arena, ili pak odeon, izgledaju bliskiji i nama i našem životu nego ova utvrđenja za napad i odbranu, što osamljena po obroncima, namrgođena i agresivna, većito grizu plavetnilo neba svojim staračkim vilicama.

Zaista, antičko postaje srodno modernom kada se zamak umetne kao *tertium comparationis*⁶¹. Zamak predstavlja ono nemoderno u svom apsolutnom obliku. Antičko je više moderno no ovo suštinsko, veličanstveno varvarstvo. Nije, dakle, za čuđenje što se modernizam hrani klasicizmom ni što moderne nauke i moderne revolucije odjekuju grčko-latinskim nazivima. Našem javnom životu intelektualnom i političkom bliskiji su agora i forum nego balkon za mačevanje.

I, konačno, zašto je to tako? Iz veoma jednostavnog i veoma dubokog razloga, zbog suštinske razlike. Srednji vek je bio doba ličnosti. Antika je doba bezličnosti. Moderno doba je po površini, svom javnom životu, ta-

kođe doba bezličnosti.

Danas čovek nije ništa nema nikakva prava niti lične kvalitete ukoliko nije građanin neke Države. Jer Država je kolektivitet koji prethodi svakom pojedincu.

Drugi imaju prvenstvo u odnosu na nas budući da su uslov našeg društvenog, moralnog i pravnog bivstvovanja. Dakle, primarni ekstrakt našeg bića čini osnova satkana od kolektiviteta. Isto se događa i u antičkom svetu. Pojedinac bi već na početku bio pripadnik nekog grada i samo kao takav imao je ljudsko postojanje.

Srednjovekovni gospodin, naprotiv, nije unapred znao za Državu. Posedovao je svoja prava samim trenutkom rođenja ili ih je pak sticao svojom mišicom. Ta prava su mu pripadala zato što je on bio ličnost i pre makakvog priznavanja od nekog autoriteta. Pravo se pripisivalo ličnosti, bilo je privilegija. Javni život je bio, strogo uzevši, privatni život. Država je usledila kao drugorazredna pojava, kao splet ličnih odnosa. Takav način juridičkog osećanja nametao je suštinsku nepostojanost prava. Danas se onaj ko misli da ima određeno pravo oseća sigurnim. Onda je to bilo nešto nesigurno u doslovnom značenju te reči, nešto što niko ne daje niti potpisuje, već je imati i zadržati pravo značilo sticati ga iz časa u čas. Vlastelinsko pravo u samom svom korenu nosi rat nasuprot antičkom i modernom koja će postati sinonimi za mir.

Neka se ovo pogrešno ne shvati te ne pretpostavi da je srednjovekovnom gospodinu pravo označavalo silu. Reč je o nečem mnogo suptilnijem. Osećaj te gospode spram juridičkih pitanja išao je do hiperestezije. Savršeni čovek za, prema idealu toga doba, morao je biti škakljiv na sve što bi eventualno ugrožavalo prava. Nespretnost s kojom se u Španiji pristupalo srednjovekovnim temama sve do pojave Menendesa Pidalala i mladih istoričara pravne nauke bila je uzrok što se u Sidovom liku, prototipu plemića, nigde ne naglašava

njegova osobena crta vrsnog poznavaoca prava. Međutim, upravo to označava reč *Campeador* Bojovnik⁶². Dakle, ne borac, već poznavalac prava; i zato se on uvek spori, još od polaganja zakletve u Santa Gadei koja će se pretvoriti u izlaganje protiv kralja Alfonsa VI, budući da se Sid suprotstavljao njegovom preuzimanju krune. (Nadam se da delo *Sidov život* Ramona Menendesa Pidala po prvi put jasno ilustruje tu crtu najslavnijeg Kastiljanca bez koje bi on ostao samo izrezbarena groteska na pramcu broda.)

Sila ne znači pravo za te ljude, već pravdu. Germani su veoma kasno prihvatili nadležnost suda koji presuđuje i kažnjava. Javni sudija obezličava spor. Dosledno svojoj personalističkoj senzibilnosti, ti narodi sa Severa su smatrali da onaj ko misli da ima određeno pravo treba sam da ga brani. Za njih je, na neki način, jedno te isto imati pravo i moći očuvati ga. Tako je bilo od pamtiveka. Ništa nije izazvalo toliko silovit bes Germana uperen protiv njihovih osvajača kaže Sik u svojoj *Istoriji propasti antičkog sveta* kao to što su videli da im dele pravdu na rimski način. Zato su, među zarobljenicima u teutoburškoj šumi birali samo sudije kako bi ih pogubili posle najprefinjenijih mučenja. I nije sam sadržaj prava toliko podsticao ta mučenja *ius gentium*⁶³ Rimljana bio je i više nego rastegljiv kako bi se prilagodio običajima svih pokorenih naroda već javna pravda sama po sebi, upravo obaveza da se povinuju određenom autoritetu kao i njegovo mešanje u privatna pitanja pojedinaca, sve to skupa je slobodnom Germanu izgledalo nepodnošljivo.

Ako od onog spoljašnjeg, prividnog, uvek konfuznog i kontradiktornog, zaronimo ka dubinama duha što nadahnjuje visoka stremljenja germanskog prava, mislim da ćemo uistinu pronaći pomenuti otpor prema rastakanju ličnog u sferi javnog. Sloboda je, za Cicerona, značila carstvo utvrđenih zakona. Biti slo-

bodan znači koristiti se zakonima, živeti u skladu s njima. Za Germana je zakon uvek nešto drugorazredno, što nastaje pošto čovek spozna svoju ličnu slobodu i tek tada, svojom slobodnom voljom, on stvara zakon.

No, zar nije upravo to princip modernog liberalizma? Zar moderne demokratije, ispod prividne podudarnosti sa antičkim demokratijama, ne nadahnjuje jedna antagonistička ideja koju nikada nisu dokučili ni Grci ni Rimljani, ideja da sloboda prethodi zakonu i Državi? Demokratija, liberalizam! Ovi pojmovi su toliko zbrkani u današnjim glavama te paradoksalno zvuči najprostija istina: liberalizam je plod koji su, rasuti po obroncima, iznedrili zamkovi. Videćemo zašto.

V

Ideje zamkova: liberalizam i demokratija

Podvrgavajući hemiju naše duše lakmusu zamkova, činimo plodonosan ogled. Dobijamo tako, iako ga nismo unapred predvideli, kristalni talog koji predstavlja zakonitost evropskog duha.

U prvi mah zamkovi nam nagoveštavaju život potpuno suprotan našem. Pobjegli smo od njih i našli utočište u antičkim demokratijama kao nama bliskijim oblicima javnog bivstvovanja prava i Države. No u nastojanju da se osetimo građanima poput drevnog Atinjanina ili Rimljanina, otkrivamo neki čudan otpor u nama. Antička Država u potpunosti prisvaja čoveka ne prepuštajući mu ni najmanji delić njegovog bića za ličnu upotrebu. To totalno rastakanje u kolektivnom telu *polisa* ili *civitas*a sabija nas u nekakve podzemne korene naše ličnosti. Očigledno, nismo do te mere strogo i jedi-

no građani koliko izgleda kada, poneseni govorničkim žarom, grmimo po mitinzima i novinskim uvodnicima.

Baš tada nam se čini da nam iza svojih teatralnih grimasa zamkovi otkrivaju riznicu nadahnuća koja se precizno podudaraju sa onim najdubljim u nama. Njihove kule su podignute da odbrane ličnost od Države. Gospodo: Živela sloboda!

Ali, kako smo samo do pre jednog trena uzvikivali: Živela demokratija!, odjednom se osećamo pomalo razapeti između oba ova zanosna pokliča. I zaista, ta razapetost predstavlja evropsku istoriju tokom poslednja dva veka. Liberalizam i demokratija se brkaju u našim glavama i često, želeći jedno, uzvikujemo drugo.

Stoga je potrebno s vremena na vreme skinuti prašinu predrasuda sa oba pojma, svodeći svaki od njih na striktno značenje. Jer liberalizam i demokratija su dve stvari čija polazišta nemaju ništa zajedničko, te će, na kraju, i njihova stremljenja dobiti antagonistički smisao.

Demokratija i liberalizam predstavljaju dva potpuno različita odgovora na dva pitanja političkog prava.

Demokratija daje odgovor na sledeće pitanje: ko treba da vrši javnu Vlast? Odgovor glasi: vršenje javne Vlasti pripada kolektivitetu građana.

Ali to pitanje ne razmatra do kojih granica sme da se proteže javna Vlast. Samo se određuje subjekat koji je nosilac vlasti. Demokratija predlaže da svi vladamo, to jest da se svi suvereno uplicemo u društvena pitanja.

Liberalizam, pak, daje odgovor na jedno drugo pitanje: bilo ko da vrši javnu Vlast, kakva moraju biti njegova ograničenja? I nudi sledeći odgovor: javna Vlast, bez obzira da li je sprovodi pojedinac autokrata ili pak ceo narod, ne može biti apsolutna, jer čovek ima izvesna unapred data prava koja su izvan svakog domašaja Države. Reč je, dakle, o težnji da se ograniči uplitanje javne Vlasti.

Sada se dovoljno jasno pomalja heterogeni karakter oba principa. Može se biti veoma slobodoljubiv i ni-

malo demokratičan, ili pak obrnuto, veoma demokratičan i nimalo slobodoljubiv.

Antičke demokratije bile su apsolutističke vlasti, apsolutističnije od vlasti ma kog evropskog monarha iz epohe tzv. apsolutizma. Grci i Rimljani nisu znali za slobodarsko nadahnuće. Štaviše, ideja da pojedinac ograničava Državnu vlast i da samim tim jedan deo ličnosti ostaje izvan javne jurisdikcije nije se ni mogla nastaniti u klasičnim umovima. To je germanska ideja, pripada karakteru koji ređa kamen na kamen gradeći zamak. Tamo gde nije dopro germanizam, nije se ukorenio ni liberalizam. Kada su u Rusiji želeli da uklone carski apsolutizam, bila je nametnuta demokratija kao ništa manje apsolutistička vlast. Boljševik je antiliberal.

Javna Vlast teži da nikad i nigde ne prepozna bilo kakvo ograničenje. Sasvim joj je svejedno da li se nalazi samo u jednim rukama ili u rukama svih. Bila bi dakle najnaivnija zabluda verovati da se snagom demokratije može izbeći apsolutizam. Naprotiv. Nema okrutnije autoritativne od raspršenog i neodgovornog samovlašća *demos*. Zato onaj što svim srcem ljubi slobodu, sa nevericom i podozrenjem posmatra vlastitu demokratsku ostrašćenost i, takoreći, obuzdava samog sebe.

Nasuprot *javnoj* Vlasti, Državnom zakonu, liberalizam označava privatno pravo, *privilegiju*. Ličnost ostaje, u većem ili manjem stepenu, pošteđena uplitanja vrhovne vlasti, kojima ona uvek teži. Dakle: taj autentični princip privilegije koji pripada ličnosti nije postojao u istoriji sve dok ga za sebe nije izvojevala nekolicina gotskih, franačkih, burgundskih plemića. Sasvim je drugorazredna stvar što bi nam danas ove ili one privilegije izgledale neprihvatljive. Ono što je važno i presudno jeste to što je na našoj planeti bio uspostavljen princip slobode ili, kako bi oni još preciznije rekli, slobodnog raspolaganja samim sobom. Kasniji razvoj svodio se na raspravu koja je išla u dva pravca: o vrsti

akcija i sadržaja u kojima ličnost treba da ostane slobodna i, sa druge strane, o tome ko ima pravo na slobodu. Po ovom pitanju, kao i u mnogim drugim stvarima, zapadne buržoazije nisu učinile ništa drugo sem što su oponašale davno izmišljene manire starih feudalnih aristokratija. Prava čoveka oličavaju princip slobode i ništa više. Kroz njih se apstraktnije i uopštenije ispoljava pravna senzibilnost srednjeg veka, koju zbog sopstvene kratkovidosti vidimo kao nama stranu i suprotnu. Gospoda iz tih čudovišnih kuća koje nazivamo zamkovima podučila su slobodoljublju mase Galo-Romana, Kelto-libera, Toskanaca.

Zanimljivo je zapaziti da kada u Francuskoj neko iz redova crkve i antiliberala stvara istoriju, uvek insistira na galoromanskom supstratu koji predstavlja apsolutistički faktor u francuskoj naciji. Nasuprot tome, slobodarski duh, bačen u zasenak zbog predrasuda o srednjem veku koje caruju u poslednje vreme, ne usuđuje se da afirmiše franački supstrat, mada prema njemu oseća tajnu privlačnost. Međutim, francuska slobodarska tradicija pojavljuje se, jasnije nego igde, u nizu dela koja su napisali pripadnici plemstva kako bi, suočeni sa invazijom kraljeve vlasti, uspostavili svoje nekadašnje privilegije. Tako je kod Bulenvijea, a i kod Monlozijeja. (Preporučujem za rezime lektiru *Lettres sur l'histoire de France*, koju Tjeri stavlja iznad svojih *Merovinških priča*. Autor ne dovodi u sumnju pitanje koje mi ovde dotičemo. Samim tim, potpuno i spontano se nazire slobodarski duh feudalizma, podrazumevajući pod feudalizmom ceo proces od invazije varvara do kraja XIV veka.)

Imam utisak da će se naše predstave o srednjem veku uskoro promeniti. Još uvek nismo vični jednostavnom i pronicljivom posmatranju činjenica. Recimo, nemački istoričari, postideeni što su njihovi germanski oci bili tako malo demokratski, tvrdoglavo in-

sistiraju na očiglednim činjenicama kako bi pokazali da su oni ipak znali za javno pravo. Naravno da su znali. Reč je o odveć suštinskoj stvari u životu jedne zajednice da bi se kraj nje moglo proći, a ne primetiti je. Jedino je pitanje šta ima prevlast: privatno nad javnim, ili obrnuto. German je više ljubio slobodu nego demokratiju. Mediteranac, pak, više demokratiju nego slobodu. Engleska revolucija je jasan primer liberalizma. Francuska, demokratizma. Kromvel želi da ograniči vlast kralja i Parlamenta. Robespjer želi da vladaju klubovi. Zato će *droits de l'homme*⁶⁴ stići u francusku Ustavotvornu skupštinu posredstvom Sjedinjenih Američkih Država. Francuze Mediterance više je zanimala jednakost *égalité*.

VI

Ideje zamkova: ratnički duh

Konačno, kao što sam već rekao, zamak nije ništa drugo do kuća koju su izvesni ljudi sagradili s namerom da u njoj provedu život. Ali, u tome je stvar: kakav li je morao biti taj život kada je zamak dom? Izgled i svrsishodnost našeg doma su, u doslovnom značenju, odraz naše svakodnevice. Zamak pretpostavlja rat iz dana u dan, življenje kao ratovanje.

Previše nam je teško čak i da zamislimo strukturu duše kojoj živeti znači ratovati. Po našem mišljenju život je sve drugo, samo ne to. Rat doživljavamo kao neočekivan obrt koji nas je zadesio sa ciljem da nam zatre život. Toliko nam se čini negacijom svega što je po našem shvatanju život, da u ratu jedva vidimo išta više sem smrti.

Od Spensera je uobičajeno da se ratnički duh suprotstavlja industrijskom duhu i da se, bez truna okle-

vanja, sve simpatije upućuju potonjem. Čovek prošlog veka bio je srećan ako bi ga okarakterisali kao industrijalca, bez imalo ratničkih crta. Rat mu je izgledao kao nešto varvarsko što je živa istina a varvarstvo kao apsolutno zlo što već nije tako izvesno.

Reč varvarstvo je, u kolokvijalnoj upotrebi, izgubila svoje pravo značenje i zadržala samo ono pejorativno, diskvalifikujuće. Isti je slučaj i sa rečju divljaštvo. Zaboravlja se da i jedna i druga označavaju dve vrste duhovnosti koje tvore dva neizbežna stupnja istorijskog razvoja, poput detinjstva i mladosti u životu pojedinca. I koliko bi bilo pogrešno smatrati da je jedino normalan i vredan poštovanja period zrelosti kao da su detinjstvo i mladost bile dve bolesti isto toliko bi bilo pogrešno omalovažavati varvarstvo i divljaštvo. Neumesno je poklanjati dalju pažnju opštepoznatoj činjenici: civilizacija je kći varvarstva i unuka divljaštva. Jasno mi je da bi doba lišena istorijske svesti, nesposobna da u celokupnoj stvarnosti uoče svoj razvoj i svoje poreklo, prihvatila samo civilizaciju ne znajući da u varvarstvu otkriju išta drugo do negativne vrednosti.

Bilo bi zaista žalosno kada bi se kulturni čovek odrekao svoje kulture i ponovo vratio na nivo varvarina. No možda je izuzetno značajno istaći da bi bilo najsavršenije kada bi kulturni čovek očuvao živom izvesnu riznicu varvarskog, kao što je nesumnjivo najbolje kada je u ličnosti zrelog čoveka ostalo nepresušno vrelo mladosti, pa čak i detinjastosti. Svako ko bi upoznao nekog znamenitog čoveka, bivao bi iznenađen otkrićem da mu je duša detinja. Razvoj se ne ogleda u tome da danas poništava juče, već naprotiv, u tome da sačuva ono suštinsko od juče koje je imalo vrlinu da stvori bolje danas.

Ova skromna odbrana varvarstva mogla bi se smatrati paradoksalnom ili oštromnom; ali, u suštini, reč je o najjednostavnijoj, jasnoj i očiglednoj istini. Sve se,

konačno, svodi na zapažanje da se kultura ne rađa iz kulture, već iz prekulturnih potencija i vrlina čiji plod sazreva u kulturi. Koren svake kulture je u varvarstvu i svako obnavljanje kulture začeto je u toj riznici varvarskog, a kada je ona iscrpljena, kultura presušuje, stagnira i umire. Pogrešno je, dakle, želiti jedno bez drugog. Onaj ko želi novu kulturu sutra, mora u današnjoj Evropi sačuvati izvestan minimum varvarskih vrlina. Naš slavni Kampoamor⁶⁵ bi rekao:

*Uzgajajući salatu u Salernu
Dioklecijan je često govorio:
leptire leti ne može da ima
onaj ko ne gaji gusenice dok vlada zima.*

Najbriljantniji umovi danas osećaju zabrinutost zbog mogućnosti da su u Evropi već iscrpljeni vitalni resursi na kojima nužno počiva kultura. A, iznad svega, ratnički duh.

* * *

Svaki podvig sadrži dva sastojka: snažnu želju da ga ostvarimo i, istovremeno, budi u nama strah od opasnosti koju izaziva. Šta je u odnosu na njih naša prva reakcija, pre bilo kakve pomisli i rasuđivanja? Da li je u nama snažnija želja za delanjem ili strah koji poziva na beg? Ratničkim duhom nazivam onu uobičajenu srčanost koja u riskantnosti podviga ne nalazi dovoljan razlog da ga izbegne. Kod industrijskog duha, naprotiv, odlučuje procena o opasnosti, jer se život shvata kao stalan oprez. Rat je, konkretno, samo jedan od mnogih oblika u kojem se ratnički duh može ispoljiti. Njegova suštinska crta je da predstavlja smrtnu opasnost. Razume se da bi ta reč mogla poprimiti obrise sveukupne opasnosti, jer se u ratu smišljeno organi-

zuje i priprema stradanje neprijatelju. Razlog što u ratničkom duhu želja za akcijom nadvladava strah od opasnosti leži jedino u dubokom osećanju samopouzdanja. I obratno, u žiži industrijskog duha deluje duboko nesamopouzdanje.

Varvarska epoha predstavlja vrhunac vere u sebe. To je njena neizmerna vrlina koju bi bilo zgodno nakalemiti na naše doba zgrčeno od opreznosti i zabrinutosti. Ni divljak koji živi u neprestanom strahu, niti kulturni čovek koji živi ispunjen sumnjom i nesamopouzdanjem, nemaju taj neizmerni dar varvarina: veru u sopstvene snage.

Na dekadentnog Rimljanina, punog sumnje u sebe, kolebljivog, plašljivog, varvarin je, pre svega, ostavljao utisak bahatog čoveka. Ta bahatost nije bila ništa drugo do prirodno, strahovito samopouzdanje i shodno tome a ne zbog taštine snažno samopoštovanje. Kada budu ušli u odlučujući sukob, Rimljanin koji je oličenje vitalne dekadencije preneće poštovanje sa sebe na svoju kulturu i izgledaće mu divljački što je German neće ni najmanje uvažavati. Ali German ima previše vere u sebe te mu nije bilo potrebno da se dokazuje svojim snishodljivim i kulturnim odnosom prema kulturi. Ima mnogo idolatrije, magijskog strahopoštovanja i poniznosti u toj divinizaciji kulture i stalnom klečanju pred njenom moći. Želimo da nas ona opravda i spase, umesto da sami sebe opravdamo i spasemo.

No jasno je da je ratnik jedno, a vojnik nešto sasvim drugo. Srednji vek nije znao za militarizam. Vojnik predstavlja degeneraciju ratnika koga je korumpirao industrijalac. Vojnik je naoružani industrijalac, birokrata koji je izmislio barut. Organizovala ga je Država za borbu protiv zamkova. Sa njegovom pojavom počinje rat na daljinu, apstraktni rat topa i puške.

VII

*Ideje zamkova:
smrt kao stvaralački čin*

Vredelo bi se potruditi da u naše vreme vaskrsne teorijsko sučeljavanje ratničkog i industrijskog duha. Svet se mnogo promenio od Spensera do danas, a naročito srž sveta naše srce. Neznatnim pomeranjima kojima je ono izloženo odgovaraju gigantske promene u globalnoj perspektivi. Spenseru se industrijski duh činio vanredno dobrim, a ratnički vanredno lošim. Danas polako uviđamo da ta dva duhovna modusa, iako suprotstavljena, utiču jedan na drugi obogaćujući i ograničavajući se međusobno, ne nudeći nam pri tom izbor između jednog ili drugog, već plodnu sintezu. U ovome, kao i u svemu ostalom, ispoljava se tipična žudnja našeg doba da večito teži povezivanju suprotnosti, a ne njihovom isključivanju. Umesto ili jedno ili drugo osećamo da bi bolje bilo obuhvatiti i jedno i drugo.

Ratnički duh polazi od suprotnog životnog osećanja u odnosu na ono koje pulsira u industrijskom duhu. To je, kao što sam već rekao, osećanje pouzdanja u sebe i u svet koji ga okružuje. Nije čudno što ga je ono vodilo ka optimističkoj koncepciji sveta. Jer, zaista zvuči paradoksalno da u srednjem veku, koji nam je jedna glupava istoriografija oslikala kao vreme mračnjaštva i teskobe, cvetaju optimističke filosofije, dok se u naše moderno doba ne može čuti skoro ništa drugo sem glasova pesimizma. Da nije možda ratnički duh pun samopouzdanja jer ne poznaje zla ovoga sveta? Nikako: spoznao je, poput Šopenhauera, svu kosmičku bol, sluti opasnost i naglašava teskobu življenja. Ali, upravo je u tome stvar!... Pred istom činjenicom, pred istom bolnom stvarnošću i opasnošću spontano zauzima supro-

tan stav. Ratnička srčanost, puna zadivljujuće gladi za životom, ispija naskap svoje bitisanje, okom ne trepnuvši, skupa sa bolom i opasnošću koje ono nosi u sebi. Njih sagledava kao suštinski nedeljive od samog života; one ga ni najmanje ne opovrgavaju, te stoga računana na njih i, umesto da život organizuje skoro isključivo rešen da ih izbegne, ratnik ih prihvata. Ovo prihvatanje opasnosti koja je na pomolu, bez želje da je izbegne, već da zagazi u nju, upravo je uobičajeno za ratnika, to je dom oličen zamkom.

Danas počinjemo da osećamo iznenadnu simpatiju prema takvoj prirodi gledajući je kako u nimalo arhaičnom obliku buja u sportu. Po mom mišljenju, razlika između sporta i igre je upravo u tome što sport uključuje opasnost, pa makar se ona ogledala samo u izuzetnom fizičkom naporu. Umesto da izbegava opasnost, sportista joj hrli u susret, što ga i čini sportistom.

Zanimljivo je da je onaj ko ne oseća naročitu želju za životom te bitisanje doživljava kao sveopštu teskobu, što se najčešće događa modernom čoveku, spreman da pristane na sve samo da bi ostao živ. Moral modernog doba odnegovao je jedno tiransko afektiranje po kojem je sve prihvatljivije nego smrt. Zašto, ako je život tako loš? Gledano iz drugog ugla, vrhunska vrednost života je sadržana u mogućnosti da ga izgubimo blagovremeno i blagodatno kao što je vrednost novca u tome da ga potrošimo. Odnosno, koliko je uopšte vredan život koji se ne izlaže bilo kakvom riziku, već se samo tegli i otaljava u sopstvenoj praznini? Da li će nam ideal postati ustrojstvo planete kao ogromne bolnice i gigantske klinike?

Takvo osećanje svojstveno je industrijskom duhu, buržujskoj naravi. Po svaku cenu želi da živi i ne pristaje da u smrti prepozna najsuštinskiji atribut života. Stoga dovitljivo primenjuje jedini postupak kojim ga može produžiti, a to je da ga svede na najmanju moguću meru, baš kao što čine i neke životinjske vrste pa-

dajući u zimski san. Biolozi su toj pojavi dali ime *vita minima*. Njome se život produžava srazmerno nekorišćenju. Stiče se dužina po cenu žestine. Nije li lakomisljeno odlučiti se, tek tako, za ekstenzitet na uštrb intenziteta? Zašto etika dugog života mora da trijumfuje nad etikom uzvišenog života?

Ni etika ni biologija se još uvek nisu dovoljno usredsredile na kapitalnu činjenicu neumitnost smrti. Nedavno je jedan veliki fiziolog (Erenberg) pokazao kako se život ne može definisati bez smrti. Život je lančani hemijski proces u kojem svaka reakcija neminovno podstiče sledeću, a ona opet sledeću, sve dok se ne istroši ceo predodređeni sudbinski niz. Od prvog trenutka, poput točka zakotrljanog na stazi, ispaljeni hitac života hrli ka svom iščeznuću: potpuno je isto reći da se živi kao i da se umire. Fenomen umiranja stvara se u samom začetku. Nemoguće je menjati nemilosrdni proces: moguće je samo veštački ga zauzdati, sa malim zakašnjenjem odložiti početak svake nove reakcije. Život usporenog ritma biće duži od onoga čiji je ritam *prestissimo*⁶⁶ ali, u konačnom ishodu, sa aspekta hemije, u njemu neće biti više života. Broj reakcija je istovetan, kao što je isti broj slika na filmskoj traci gledali ih ubrzano ili usporeno. Osećanja i misli su strahoviti pospešitelji hemije života koji je, poput fijuka biča, gone u pomamni galop ili, kako bi rekao Grasijan⁶⁷, oni su: postiljoni⁶⁸ života koji uobičajenom protoku vremena daju veličanstveno ubrzanje .

Ali ako se, hemijski gledano, dobija isto usporavanjem ili ubrzavanjem biološkog ritma, onda verovatno postoji virtuelna razlika među tim brzinama. Zgusnut život poprima drugačije oblike od onoga koji je razvodnjen u dugom vremenu. Ti oblici predstavljaju različita herojstva, reč kojom, u suštini, imenujemo svako unapred i dobrovoljno prihvatanje smrti.

Neshvatljivo je zašto imperativ koji nam nalaže da

životom raspoložemo po svojoj volji te da njim upravljamo posvećujući ga uzvišenim ciljevima ne treba da se proteže i na smrt. Ako je ona sastavni deo, činilac života, onda kao što treba promišljeno utrošiti život, isto tako bi trebalo utrošiti i smrt, celishodno, svrhovito.

Neki plemenitiji moral od ovog vladajućeg ne bi prihvatio načelo koje nas podstiče da izbegavamo svaku opasnost sa ciljem da uplovimo u prirodnu smrt. Jer to je hemijska, prisilna, nevoljna smrt, kao smrt zveri ili biljke, a možda i kao smrt sveta. Čini se da bi bilo ljudski dostojanstvenije upravo upotrebiti činjenicu i snagu smrti, koristeći se njome prema ustrojstvu vlastite volje. Taj bolji moral morao bi čoveku skrenuti pažnju da mu je život dat kako bi ga smisleno izlagao opasnostima.

Industrijski duh će na kraju, i ne sluteći, biti od pomoći u ostvarivanju načela ratničkog duha. Nadahnut užasnim strahom od smrti izmislio je čudotvorne tehnike za savladavanje Prirode: mehaniku koja otklanja suvišan fizički napor; medicinu koja umanjuje broj smrtnih slučajeva usled bezazlenih bolesti; zajedničku ekonomiju koja nam olakšava materijalnu egzistenciju, ali istovremeno i ukida pravo raspolaganja sopstvenim životom; podlo nas primorava na njegovo dugo trajanje budući da ona bdi nad njim. Sve ove zadivljujuće tekovine uperene protiv hemijske smrti prepuštaju nam na volju potragu za izborom dobrovoljne smrti; jer, kako su u velikoj meri otklonjene prirodne opasnosti, dopušteno nam je da slobodnije ispitamo neke nove koje ćemo sami izmisliti. Na taj način se oba suprotstavljena impulsa približavaju istoj tački jednom novom moralu. Posle dva veka bežanja od smrti potrebno je ponovo negovati umetnost umiranja. Skupa sa bezbrojnim bolnicama, bankama i osiguravajućim društvima, bilo bi sjajno umnožavati društva za rizik. Kao i u tolikim drugim porcima, sport je spontano započeo ovaj trud vredan na-

šeg doba, baveći se organizovanjem opasnosti.

Hemijska smrt je podljudska. Besmrtnost je nadljudska. Ljudski je samo to da smrću raspoložemo slobodno, plemenito i blagodatno. Budimo pesnici življenja koji svom životu znaju pronaći pravu rimu u nadahnutoj smrti.

VIII

Ideje zamkova: čast i ugovor

Tokom srednjeg veka odnosi među ljudima počivali su na načelu poverenja, koje je ukorenjeno u osećanju časti. Moderno društvo se, naprotiv, zasniva na ugovoru. Ništa ne može jasnije pokazati oprečnost između suštinskih osećanja koja su ispunjavala ova dva razdoblja. Poverenje je, sama reč kaže, verovanje utemeljeno na strogom pravilu. Čovek se vezuje za drugog čoveka nekom skrivenom vezom koja ostaje zakopana duboko u njima. Ugovor je pak cinična potvrda neverovanja u bližnjeg kada s njim sklapamo dogovor, te ga vezujemo za sebe materijalnim predmetom papirom ugovora koji ostaje izvan oba ugovarača i moći će, u datom času podlo poput materije da se ustremi protiv njih. Teško priznanje o modernom dobu! Više veruje u materiju, upravo zato što nema duha, jer nije ličnost. I zaista, ovo doba je pokušalo da uzdigne fiziku na nivo teologije.

Analogno prethodnom, onaj ko ne ispuni obavezu iz ugovora naziva se prestupnikom i na njega se sručuje automatski predodređena kazna, spoljašnja kazna, novčana ili zatvorska. Međutim, onaj ko izneveri poverenje i postupi nečasno, biva proglašen izdajnikom i sva kazna se uglavnom svodi na tu oznaku. To jest kazna ili osuda sastoji se jedino u javnoj poruzi, jer samo poru-

ga kažnjava ličnost, ranjava izunutra.

Van pameti je reći da se u srednjem veku mnogo govorilo o časti među gospodom iz zamkova, ali da su u stvarnosti oni obično bili najdrskiji razvratnici ispunjeni pohlepom i bezočnošću. Naravno! I u naše vreme ugovori često bivaju neispunjeni ili fino izigrani, što primorava na održavanje ogromnog sudskog aparata. Kada se porede različita vremena, potrebno je izvršiti dvostruko računovodstvo. Treba porediti stvarnost jednog sa stvarnošću drugog doba, i odvojeno njihove ideale ili važeća načela. Na jednoj strani aktiva ; na drugoj pasiva . Sve drugo bilo bi neumesno. U prirodi svakog ideala je nemogućnost ostvarenja. Njegova je uloga da se uzdigne iznad stvarnosti i da sa nebesnih visina, simbolički, deluje na nju, poput zvezde što obasjava brod. Sever i Jug nisu luke u koje se može uploviti: oni su daleka i ultrarealna priviđenja koja određuju putanje i šaraju pravce.

Projektovanje ideala je čovekova fiziološka funkcija. Kao što imamo sistem organa, obdareni smo i zbirom načela; i dok nam jedni iscrtavaju određeni profil, drugi određuju naš osobeni lik.

Ideali kao sport

Ti ideali, uvek neostvarivi, konačno su samo jedna od karakterističnih stvarnosti svake epohe, jedan od izdanaka biljke zvane čovek, ponikao u njoj. I ponekad, dok uronjeni u misli o nekom prošlom stoleću uočavamo stalno odsustvo istih onih načela koja su neprestano bila proklamovana u to vreme, ne možemo odagnati sumnju kako sav taj pompezni galimatijas ideala neće imati drugi cilj do da učini mogućim jedan dvostruki život, umišljen i retoričan, da izazove veštačku opijenost i zanos i omogući nam da se razmahnemo u glu-

mi. Toliko je ljudi koji iz najboljih namera imaju potrebu da, osim svoje stvarne sudbine, priušte sebi u životu i neku vrstu izmišljenog drugog nivoa gde bi mogli izvoditi gala komediju te ostvariti plastične slike vrline, asketizma, žrtvovanja!

Ovom soju pripadaju svi umišljeni u sopstvenu misiju spasa politike jednog naroda, reforme društva, očuvanja čistote umetnosti. Skoro uvek su to pojedinci koji smušeno osećaju nedostatak ličnih sposobnosti za primarnu i stvarnu sudbinu koja im je određena, pa moraju da se bave tim drugim, maglovitim i hirovitim zanimanjem kako bi sebi simulirali kompenzaciju. Stoga će pisac skromnog talenta jednog dana bih voleo da razradim ovu užasnu, tragičnu temu: Pisac bez talenta morati da ubeđuje samog sebe, a i ostale, da pisati ne znači imati ideja, mašte, Božjeg dara, osećaja za melodičnost reči itd., već braniti socijalizam ili boriti se za slobodu. Šta bi, zaista, ostalo od dotičnog jadrnika kada ne bi verovao u tako nešto! Jer braniti socijalizam ili boriti se za slobodu veoma je lako; imati ideje, pak, veoma je teško, toliko teško da mu se to nikad nije ni dogodilo.

Ova kompenzatorska funkcija ideala mnogo je češća nego što se čini. Čovek teži da pomoću njih dovede u ravnotežu manjkavost svoje stvarne sudbine i upravo zato što nije ni jak ni zdrav pokušava da pred ogledalom izigrava vrlog atletu. Priznajem da su mi vrlina i misija nepodnošljive ukoliko ne postiču onoga ko ih poseduje do te mere da svim silama i neprestano nastoji da ih sakrije i kamuflira iza protivrečnih maski.

Laž u vidu uzvišene igre ili veličanstvenog sporta, što obično karakteriše ideale, otkriva se malo-pomalo, kako se dotična epoha primiće koncu. Tako je bilo i sa viteškim idealom. Nikad se nije više preterivalo sa viteškim dvobojima, retorikom i dekorom kao krajem XIV i tokom XV veka, tj. onda kad je društvena stvar-

nost već bila uobličena drugačije, nespojivo sa ovim manirima. Ponekad nas, kod pisaca koji najviše veličaju viteška načela, koji razglabaju priče o turnirima i sluzenju damama, o krstaškim pohodima na nevernike i odbrani časti, iznenadi podrugljiva grimasa. Poslednje razdoblje srednjeg veka jedan je od tih završnih perioda u kojima se život viših krugova skoro sasvim pretvorio u društvenu igru. Stvarnost je opora, gruba i surova; stoga je pretočena u bajno sanjarenje o viteškom idealu na kojem se gradi velika fantazmagorija. Želja je da se život predstavi iza maske *Lanselota*. Reč je o monstroznoj i smišljenoj samoobmani čija se bolna neistinost može podneti samo uz pomoć blagog podsmeha što skriva sopstvenu laž. U čitavoj viteškoj kulturi XV veka vlada krhka ravnoteža između duboke odanosti idealu i lakog podsmeha. (Johan Hojzinga, *Jesen srednjeg veka*)

Tako se u jednoj pesmi Žana de Bomona veli:

*Dok u krčmama sedimo i rujna vina ispijamo,
i dok nas gledaju dame što nam uz bok sede,
dugih, belih vratova, biserima zavodljivo okićene,
blistavih očiju, lepotom obasjane
krv nam navire i srca nam biju junački...
Tada pobeđujemo Jomona i Agulana,
a oni za drugim stolom, Olivijea i Rolana.
Ali kada bojnim poljem na konjima treba da jezdimo,
tada o rame štit obesimo, a ubojita koplja oborimo,
i od ljutog mraza skroz pomodrimo.
Kada nam, levo i desno, drugovi posustaju,
a neprijateljske konjice nezadrživo ka nama nastupaju,
tada bismo rado u neku duboku pećinu pobjegli
da nas niko ne pronađe
i ne vidi kako smo iz boja odbegli.*

No upravo ta nedoumica i sumnja u vlastiti ideal dovode do njegovog prekomernog veličanja i barokni-

jeg prikazivanja. I zato će se svet zabavljati dok bude čitao da, ukoliko me pamćenje dobro služi, Giljermo de Oranhe u jednom viteškom dvoboju zadaje ali i zadobija kišu udaraca posle kojih ne može skinuti šlem već je primoran da odjuri do kovača, stavi glavu na nakovanj i ponovo izdrži isti broj novih udaraca čekićem. Ili pak povest o košulji koju pripoveda jedan belgijski trubadur. Izvesna dama redom šalje trojici svojih udvarača jednu te istu svoju bluzu, pod uslovom da je nose na turniru bez ikakvog oklopa preko. Samo treći prihvata surov izazov: biva ranjen, a bluza natopljena krvlju. Takvo junaštvo nagrađeno je daminom ljubavlju; no njen udvarač tada zahteva uzvratno žrtvovanje i traži od svoje dame da obuče i nosi tu bluzu, svu krvavu, na zabavi koja će se održati posle turnira.

IX

*Ideje zamkova:
sluge*

Pisci demokratske ortodoksije pocrvene od stida kad pročitaju da je Servantes sebe nazivao slugom grofa od Lemos⁶⁹. Pored nedostatka istorijske svesti, što im je inače svojstveno, oni misle da se tom rečju ponižava i blati njihov stalež. Međutim, u ovom Servantesovom izrazu još uvek odjekuje, slabašnim i potmulim ehom, smisao jedne od najlepših i najplemenitijih institucija začetih u zamkovima.

Danas se reč sluga ne shvata. Njeno etimološko značenje biti sluga *zbog nekoga* nema ničeg zajedničkog sa uobičajenim značenjem biti *nečiji* sluga. Ipak, opstala je jedina dodirna tačka u oba slučaja, a to je pretpostavka da je gospodar hranilac svoga sluge. Pod služenjem se podrazumeva pokoran rad, pri če-

mu se za uzvrat dobija izdržavanje, kao plata, nadnica za taj rad.

Retko kad se tako jasno pokazuje nemogućnost izdvajanja jedne činjenice iz sfere ljudskog života od ostalih prisutnih u nekoj epohi, budući da joj samo sve one skupa daju osobenu nijansu. Zato što su srednjovekovne sluge služile svoje gospodare potpuno isto kao što to čine i današnje, a ipak, istovetan čin služenja imao je krajnje različito značenje nekad i sad.

Kada u naše vreme jedan čovek služi drugoga, to predstavlja niži, na izvestan način ponižavajući posao. Jasno je zašto je tako, jer danas caruje opšteprihvaćena bajka da smo svi jednaki. Služenje podrazumeva podređenost i predstavlja delatnost koja počiva na načelu povinovanja onom ko je hijerarhijski iznad nas; služenje razbija nivo jednakosti jer podrazumeva pristanak na sopstvenu degradaciju spuštanjem ispod tog nivoa. Ali zamislimo na trenutak suprotnu pretpostavku: da su ljudi u biti nejednaki, da su jedni vredniji i značajniji od drugih. Tada će za onoga ko manje vredi svako približavanje onome ko više vredi biti blagotvorno; preciznije, značiće uspinjanje u hijerarhiji. Dakle, služenje je organski oblik tog približavanja, a ne tek puka slučajnost. Služenje je, stoga, oblik zajedničkog života u kojem onaj niži deli deo izuzetnih preimućstava svojstvenih onom višem. Iz tog dubokog razloga, u srednjem veku služenje oplemenjuje umesto da ponižava, jer predstavlja sredstvo za uspinjanje unutar hijerarhijskog sistema ljudskih vrednosti.

U zamkovima se služenje nije shvatalo kao rad, pa se shodno tome nije ni plaćalo. Naše ideje iz ekonomije ozbiljno su osiromašene i pojednostavljene; skoro da ne znamo za drugi oblik nagrađivanja sem novčane isplate. Ljudski rad se plaća potpuno isto kao i svaka druga roba. I on, poput robe, ima svoju tržišnu cenu. U srednjem veku služenje se nagrađivalo, ali bez pomisli

da se plati. Kako se mogu platiti briga i trud jednog čoveka prema drugom? Oni bi tada bili omalovaženi i obezvređeni. Mislim da ono što danas zovemo troškovi za reprezentaciju, kao ideja, najpribližnije odgovara nekadašnjoj nagradi za služenje. To je upravo i ono što je Servantes očekivao od grofa od Lemos. U srednjem veku je svaki čovek koji nije pripadao staležu zanatlija imao jasno naznačenu društvenu ulogu koju je pratio određeni dekor, odnosno odgovarajući režim života. I smatralo se dužnošću društva da svakom pojedincu obezbedi potrebna sredstva koja bi bila potpora njegovoj društvenoj ulozi i funkciji. Ne, dakle, radi dobrobiti pojedinca, već samoga društva, i to je bila obaveza najviših hijerarhijskih krugova. Takva je uostalom i izvanredna doktrina o raspodeli dobara nagoveštena kod svetog Tome. Pravedan princip raspodele nije, kao danas, određivala količina rada koju pojedinac uloži, već stepen dopuštene slobode i raskoši koju mu je namećao vlastiti nivo. Bogatstvo i obim bogatstva nisu se zasnivali na pravu za posedovanjem, nisu bili posledica pukog sticanja, već ih je, potpuno suprotno, određivala obaveza na potrošnju viška, jasno određena za svaki društveni položaj. Ova ideja poticala je iz tadašnjeg opšteprihvaćenog ekonomskog modela: pravio se budžet rashoda, umesto budžeta prihoda, kako radi moderni kapitalizam. Proizvodnju je određivala potrošnja, a ne kao što se kasnije dogodilo, da potrošnju određuje proizvodnja, što je, govoreći jezikom upućenih, suštinska crta kapitalizma. I što je zabeležimo i to na margini izopačenje prirodnog i ispravnog poretka. Jer bogatstvo nije ništa više do sredstvo kojim sebi možemo priuštiti ono što nam je potrebno ili što želimo. Najbolji redosled bi, izgleda, bio da prvo imamo potrebu ili želju za nečim, a tek potom da razmišljamo o sticanju neophodne količine novca koja nam omogućava da to nabavimo. No, modernom čoveku polazište je želja za

bogatstvom, odnosno želja za pukim sredstvom za nabavku. Stoga beskrajno uvećava proizvodnju, ne zbog potrebe za proizvodom, već u želji da zgrne još veće bogatstvo. Tako se proizvod, roba, pretvara u sredstvo, a novac i bogatstvo u krajnji cilj.

Ali, i pored svega, još nije rečeno ono najvažnije i najplemenitije što odlikuje instituciju slugu. U srednjem veku su različiti sudbinski putevi dovodili do vazalnog položaja. Bilo je vazala silom prilika, koji su u taj položaj dospeli sticajem okolnosti, kada bi se sporazumom potčinjavali moćnijem od sebe. Sem njih, postojali su i prirodni vazali, oni koji bi se rodili pod vlastelinskim krovom. Prirodni vazal neće nikad, jedino u slučaju izdaje, moći da napusti svoga gospodara. Vlastelin bi obično ukazivao čast nekolicini svojih prirodnih vazala dovodeći njihovu decu od najranijeg detinjstva u svoju kuću i svoju porodicu. Tu bi sticali obrazovanje živeći skupa u otmenom domu i na višem nivou. Gospodar bi ih služio; to jest podučavao bi ih, napajajući ih moralnom tradicijom koja se od davnina oblikovala u njegovom domu. Sluga bi izvršavao kućne obaveze i bio poput usvojenog deteta, lično duboko vezan za privatni život svojih gospodara. Po pravilima koja je nalagalo tadašnje vreme, svaki plemić je slao svoju decu da budu sluge u kući plemića koji je pripadao sledećem, višem stupnju velike društvene hijerarhije. Tako su deca infansona⁷⁰ bila sluge u kućama velmoža, koji su svoju decu slali u kuće grofova, a ovi svoje potomke u kraljevsku palatu. Vrhunsku počast predstavljali bi slučajevi poput Sidovog koji je, budući da je bio samo infanson, poslao svoje kćeri da služe na dvoru. (Stih 2086 *Pesme o Sidu*)

To je smisao kućne čeljadi, plemenite i vaspitne društvene institucije koja je vekovima postojala u zamkovima.

X

Nastavljamo putovanje: Kantabrija. Nastupaju grbovi!

Zamkovi su nas previše zadržali rečitom gestikulacijom svojih zidina. Ali, treba nastaviti putovanje. Uključujemo motor. Automobil kojim sam krenuo na ovo putešestvije veoma je star i već je nekoliko puta prokrstaro skoro celom Španijom, verao se po gotovo svim klisurama i jurio po bezbrojnim dolinama duž naših prastarih rečnih korita. Sličan je starom slugi koji gundā, ali obavlja posao. S vremena na vreme otpao bi mu poneki točak i nastavljao da se kotrlja po strnjici; gledajući ga kako obdaren nekakvom magičnom snagom i nošen vetrom hitro grabi napred, pomišljali bismo na tren da se pred nama vrti pravi Točak sreće.

Iza nas ostaje sušna Španija i, preko planina, upravo stupamo u vlažnu Španiju⁷¹. Zemlja, do malopre gola, pepeljasta ili crvena, sada je prekrivena obiljem zelenila i uz to sužena i rasparčana na male omeđene doline. Više nema ratničkih zamkova što grizu plavetnilo krezubom vilicom svojih zupčastih zidina; umesto njih, pojavljuju se kasone⁷² od zagasitog ili počadavelog kamena. Zamkovi Kastilje ostavljaju utisak izglednelih ratnika. Ova boravišta idalga⁷³ nagoveštavaju spokoj i umereno blagostanje. Bogatstvo, nikad. Ne znam ni za jedan pejzaž u celoj Španiji koji bi u potpunosti dočarao sliku raskoši. To bi bio tek poneki kutak, tu i tamo poneko zdanje; recimo Eskorijal.

Sa blagim varijantama, tip kasone senovite, namrgođene, natmurene zgrade ponavlja se od Asturije pa sve do kraja Navare i predstavlja arhitektonsko rešenje koje daje osobenost celoj Kantabriji. U suštini, kasona nije preterano velika kuća, ali jasno ostavlja

ogroman spomen na sebe. Njena veličina nije u njenim dimenzijama, već u njenoj pretenziji i proporciji ili, ako bi se tako moglo reći, u ideji koju ove kuće imaju same o sebi. (Setimo se da je Vijer de LII Adam⁷⁴ slavu definisao kao ideju o sebi koju svako nosi u svom srcu.) Zaista, ova zdanja poseduju neku ozbiljnost, samousredsređenost, samodovoljnost, te ih prihvatamo kao palate. U poređenju sa njima, zamkovi iz prostranih kastiljanskih predela izgledaju nedoraslo, nervozno, uznemireno, pomalo nesigurni u svoju ulogu u svetu. Ova boravišta su poput nekih ljudi; na primer Danijela Suloage⁷⁵, keramičara koji je bio čovek veoma niskog, skoro patuljastog rasta, no gorostasnih, mikelandelovskih crta lica; kad god ga se setim, projektujući ga na prazno nebo memorije, on zadobija monumentalne razmere. Bio je patuljasti džin, kao što su ogromne ove malene kuće postavljene na počasnu stražu duž kantabrijskih puteljaka.

Šta se to dešava sa njihovim zidovima, tako ozbiljnim i teškim da se u našoj mašti odjednom nabiraju u strahovit grb? Zanimljivo je primetiti kako u sušnoj Španiji ogromni zamkovi skoro da nemaju grbove, ili su oni minijturni, dok ove kuće kantabrijskog plemstva krase grbovi kolosalnih dimenzija. Bajkovito se rascvetavaju na golim zidovima čudesne erupcije plastičnosti što poput tumora gordosti niču iz kamena, krepkog i asketskog. Zadovoljne svojim potpuno ispunjenim životom, povukle su se iz smelih pustolovina i sada snevaju davnašnje podvige. Taj san o junaštvu negdašnjeg junaka pretače se kroz zidove u obliku najslavnije fantazmagorije te, poput nepresušnih graški znoja, izbija ju heraldička fauna, oličena baskijskim vukovima, guipuskoanskim⁷⁶ kitovima, asturijskim medvedima, girlande raskošnog perja, pesnice s mačevima, pramci mornarskih brodova. Nemoguće je načiniti ni nekoliko koraka a da nas patetično ne zaustavi neki zid pokazujući nam svoje heraldičke bicepse.

Takođe treba skrenuti pažnju na jednu važnu podudarnost. Ta zamišljena linija duž Španije iza koje počinju da bujaju grbovi istovremeno obeležava i kraj gradova. Oдавno je Korpus Barga⁷⁷ istakao činjenicu da na baskijskoj zemlji ne postoji urbano naselje. Jušnjak neće moći da prepozna svoju ideju grada kad ugleda te raštrkane kuće, koje kao da beže jedna od druge čineći sela na severu. Andaluzijski ili kastiljanski grad jeste kompaktna skulptura; kantabrijski grad je takoreći pejzaž, centrifugalno naselje gde je svaka zgrada zavrtljena ka poljima.

Nastavak izlaganja bi nas uveo u neka složena razmišljanja o kantabrijskom ruralizmu. Budući da je cela Španija ruralna, potrebna je velika istančanost da bi se jasno definisala autentična osobenost svakog regionalnog ruralizma. Ali mi se čini nesumnjivim da na severu postoji nagon ka urbanoj disperziji. Recimo, nema nacionalne grupacije koja bi bila pozvanija da izgradi urbano naselje, kompaktno i bez pora, nego što su to žitelji Bilbaoa. Međutim, kad je Bilbao trebalo proširiti, izbegnuto je zvanično rešenje predloženo od gradskih vlasti. Istinsko proširenje Bilbaoa nije ono koje je tako nazvano urbanističkim planom, već su to Neguri, Algorta, Las Arenas centrifugalna naselja sa ravnicom u svom središtu. (Morfologija gradova bila bi izuzetno podsticajna tema!)

Dakle, autentično urbano naselje podrazumeva dominaciju trga, agore ili foruma. Ako se top definiše kao rupa okružena čelikom, bilo bi sasvim ispravno reći da je grad prazan prostor, odnosno trg okružen fasadama. Ostatak kuće iza fasade nije od suštinskog značaja za grad (neka čitalac osveži svoju predstavu o Atini i Rimu). Ovim se želi reći da grad postoji samo tamo gde javno ima prevlast nad privatnim, Država nad porodicom. U celoj Kantabriji događa se suprotno; instinkt konsangviniteta trijumfuje nad političkim instinktom i to nam namah objašnjava disperzivnost naselja i hipertrofiju grbova. Kantabriji i Baskiji su ponosni na po-

rodičnu tradiciju i žive ozareni genealoškom iluzijom. Porodično stablo snažno grabi deo ravnice, jer mu je potrebno duboko korenje kojim će hraniti svoju milenijsku vegetativnu sudbinu. Sećam se da sam jednom pročitao kod oca Gevare⁷⁸ ne znam da li u njegovim pismima ili u delu *Prezir prema prestonici i pohvala se-lu* kako je u njegovo vreme svako ko je želeo da ga smatraju bogatim za sebe govorio da je Kastiljanac, no onaj ko bi više voleo da ga smatraju aristokratom govorio bi da je Baskijac. Danas se neko relativno, veoma relativno bogatstvo u Španiji nema bogatih preselilo u Kantabriju; ali genealoški ponos istrajava i dalje tamo gde je postojao od davnina; unutrašnja vatra zbog koje se u delirijumu preznojavaju heraldičkim značenjima prekriveni zidovi kasona i dalje neprestano buktu.

XI

Santiljana del Mar: pre ulaska u pećinu

Santiljana del Mar⁷⁹, svojim izgledom drevnog pozorišnog dekora u kojem bi se bez predaha mogle recitovati desime⁸⁰, podstiče nas da potražimo utehu u pećini Altamiri. Muka nam je od tradicionalne umetnosti; toliko smo je se nagledali pa je veoma teško očekivati od nje da izazove bilo kakvo poštovanja vredno dejstvo na naše nerve. Romanska umetnost, gotška umetnost, renesansa! Naše reakcije na njih postale su do te mere uobičajene, skoro da već predstavljaju refleksne radnje. Unapred nam je poznat onaj zupčanik što će se pokrenuti u nama pri pojavi lepog dela. Nedostaje nam svekoliko iščekivanje avanture i čuda. Jer, bez njih nema istinske estetske emocije. Ljudi obično, doduše pogrešno, tako nazivaju jedno udobno, sigurno zadovolj-

stvo, nalik bračnom, koje se mora roditi u nama svaki put kad nam se neki objekat, veoma poznat, veoma slavan i veoma bez duhovne drame, nanovo prikaže. Reč je o konvencionalnom doživljaju koji se, u suštini, već unapred nosi u duši, pre same pojave dela. To je ono što dobar buržuj voli: da se ne potresa; da se stvari podudaraju sa prethodno stvorenom predstavom o njima; da krivi toranj u Pizi bude zaista kriv; da gotška katedrala ima prelomljene lukove; da Velaskezovo platno poput psetanceta šeni pred svojom oveštalom definicijom.

Međutim, istinska estetska emocija rađa se samo kod onoga ko se nije pripremio za nju, te već uobličio izraz divljenja. Moglo bi se i ovako razmišljati: ukoliko zaista ima toliko lepih stvari kao što se veli, onda nas njihova lepota može ili ubiti, budući da nas suviše često potresa, ili je pak lepota tako mlaka i bezazlena supstanca da ne zavređuje ni da je pomenemo. Mislim da je umetnost izgubila smisao usled masovnog umnožavanja i snižavanja cene. Umetnost bi trebalo smatrati avanturom koja se dogodi tek ponekad, veoma retko. I povrh svega, nenadano. Idemo kroz život brinući svoju brigu a onda nas odjednom nešto ščepa, izbaci iz kože, udahne nam mahnitost, povuče ka onostranim prostranstvima kao što božanski jugo čini sa prorocima. Nema umetnosti bez ekstaze, u najstrožem značenju te reči: biti izvan sebe .

Čovečanstvu je potrebno da povremeno protrese drvo umetnosti kako bi sa njega pootpadali svi truli plodovi. Za blagodat same umetnosti neophodno je biti veoma zahtevan; njeno dostojanstvo ne dopušta našu popustljivost, već naprotiv, strogo zahteva našu spremnost da se sa njom uhvatimo u koštac, kako bi nas tako primorala na pokornost. Drugim rečima, ako i dalje nastavimo sa gomilanjem divljenja, svako sledeće stoleće uvećavaće masu pretpostavljene lepote i krajem

narednog milenijuma ničeg više neće biti na planeti do globalja i muzeja.

Trebalo bi istrgnuti umetnost iz ruku dobrog buržuja, u čijem je ropstvu, i učiniti je neudobnom; to jest verodostojnom. Umesto prilagođavati je tromim dušama, nužno je pokušati nešto sasvim suprotno: šibati ljude da bi bili sposobni za nju.

Na prvi pogled, ovakav stav može delovati kao preterivanje. Međutim, dozvolite mi da se još malo zadržim na njemu. Problem je mnogo teži i manje kapriciozan nego što se čini u prvi mah. To isto što se događa sa umetnošću, mada u manjoj meri, događa se i sa naukom, te će možda biti jasnije ukoliko se na nju osvrnemo.

Smatram da hitno treba ukinuti konvencionalni kult prema nauci propagiran tokom poslednjeg veka. Razlog je sledeći. Onog časa kada je zavladała predrasuda u korist nauke, postali smo manje zahtevni prema njoj, a sa druge strane, raširila se iluzorna i lažna ideja o njenoj misiji i moći. Svest o njenoj koristi postići će se po cenu krivotvorenja te iste koristi. Jednog lepog dana neminovno će se otkriti prevara i dobar buržuj će tada proglasiti bankrot nauke, a možda i krah kulture. Potkazaće svu pseudonauku koja se rodila u okrilju njenog kulta. Ovo nije puka hipoteza. Poslednji rat pružio je priliku takvim tvrdnjama. Dobar buržuj je živeo u ubeđenju kako je misija nauke, a i kulture uopšte, da okonča ratove i da mu život učini udobnim. Možda misli i da je misija umetnosti da usreći i okrepi njegove kćeri. A budući da istina nije takva, već sasvim suprotna, osvanuće dan kada će se okrenuti protiv umetnosti proglašavajući je tabuom.

Zar nije mudrije smatrati da su umetnost i, na svoj način, nauka dve izuzetno problematične stvari, u biti veoma sumnjive, štaviše čiste težnje nekolicine pojedinaca koji ih neguju iz prostog zadovoljstva, bez ikakve patetične pretenzije, kao što su mogli da igraju šah

ili love leptire? Sve što bi iznad ovog skromnog nivoa uspelo da se afirmiše imalo bi neporecivu snagu. Umetnost i nauka su nenadani darovi što padaju pred čoveka, premda se ne zna ni kako, ni kad, niti iz kojih čarobnih prostora potiču. Zato čovek ne sme računati na njih niti temeljiti svoj svakodnevni život na tako slabo verovatnim ostrvima.

Upravo obrnuto, od ljudi treba zahtevati žrtvu da bi se oslobodili. U davna vremena čovek je proliavao malo svog najboljeg vina kao zakletvu na vernost odsutnim bogovima, ne očekujući pri tom ništa veliko od njih. Nauci i umetnosti nije potrebna naša blagonaklonost, kao ni opštenarodni niti preterani zanos. Jedino, s vremena na vreme, trun istančane pažnje, budne i kritičke kako bi se uočilo eventualno čudo.

Mora se, međutim, izuzeti jedan deo nauke: eksperimentalni. Ostavimo po strani pitanje nivoa koji mu u hijerarhiji saznanja pripada. Ne preporučujemo ga kao znanje, već kao korist. U njemu je ključ tehnike, a za tehniku je zainteresovan čitav svet. Logično je da se od svih ljudi zahteva saradnja na polju tehničkog progressa, koji sam po sebi nije ni problematičan niti čudotvoran. Sasvim je izvesno da bi se, ukoliko se udvostruči broj laboratorija i poboljšaju njihove dotacije, te ukoliko se pronalazačima obeća bogata nagrada, skoro u dan mogao predvideti pronalazak leka protiv raka i tuberkuloze, otkriće novih oblika energije koji bi nam umanjili napor itd., itd. Postoji jedan oblik nauke tehnika ka kojoj je pošteno podsticati i usmeravati zanos širokih masa. Neće biti prevarene, već će biti pozvane da se žrtvuju za ono što ih zaista zanima. Tehnička rešenja.

Ali umetnost i čista nauka žive od toga da budu problematične i iskreno mogu zanimati samo dične ekipe pustolova. Ne podižimo temelj ni na čem drugom do na istini, čvrstom tlu. Ipak, neko će dodati da i one iziskuju sredstva, socijalnu pomoć. Savršeno. Neka im

je obezbeđuju posebne društvene grupe, istinski osjetljive na te božanske pustolovine.

Ovde, pred ovom pećinom, gde se izgleda davno rodila umetnost, uviđamo da je ona vrhunska slučajnost. Ne može se unapred smisliti kao zločin ili trgovina. Ti ljudi iz Altamire pronašli su je ne tražeći je. Pojavila se nad njima poput otkrovenja, poput bizona.

XII

Santiljana del Mar: čudotvorna senka štapa

Vodič otvara gvozdenu kapiju što štiti crno oko špijle u koju treba da uđemo. Stupamo na vlažan, klizav, kamenit teren. Odjednom osećamo kako nas je tama progutala i počela da nas drobi, da nas žvaće svojim nevidljivim čeljustima. Sigurno je nekakav sličan ulaz morao postojati i na onom mestu koje se u keltskoj legendi naziva Čistilištem svetog Patrika. Ljudi koji bi se iz njega vratili nikada se više ne bi nasmejali. Zamislite, ovo je muzej! Naše škrte simpatije prema muzejima umetnosti pomalo su ublažene. Izvanredno, muzej u tami! Ruke gužvaju tminu napipavajući u njoj moguće staze, ali noga se spotiče i u munjevitom propadanju pogibeljno klizi ka središtu Zemlje.

Utom vodič pali acetilensku lampu. Neukrotiva želja da vidimo slavne bizone ne da nam mira. Podižemo pogled ka svodu⁸¹ pećine. No, tamo su heloti! Sablasni, čudovišni! Promiču površinom kamena. Ipak, ne; u pitanju je greška. To što smo ugledali bile su naše vlastite drhtave senke koje je na svod projektovala lampa spuštена na zemlju. A bizoni? Postoji neki ironični oprez kod ovih prvorodenih figura, koje odbijaju da se olako predaju profanoj mrežnjači. Očigledno je tlo špi-

lje danas mnogo uzdignutije nego nekad, te ne omogućava dovoljnu udaljenost kako bi se ceo crtež, skoro uvek pozamašnih dimenzija, sklopio u sliku. Potrebno je da vodič usmerava naš pogled, naznačavajući vrhom štapa konture svake životinje. Međutim, kako bi se izvođenjem toga deo po deo osakatilo čudesno delo, vodič je smislio postupak koji se odlično uklapa sa prizorom, sa mestom, sa magijskim značenjem ovih crteža. Lampa projektuje senke turista preko altamirskog dekora, enormno uvećane. Tako da prvo što ugledaju jesu njihove vlastite i banalne siluete. (Saiski učenik luta po svetu u potrazi za istinom; očajan i skrhan, vraća se u saiski hram, prilazi oltaru, cepa veo što prekriva Izidinu tajnu i otkriva... svoju sliku, vlastiti lik u ogledalu.) Ali, među tim senkama titra i senka štapa u ruci vodiča; vrh ove senke, virtuelan i bestelesan, klizi po svodu i, poput čudotvorca, volšebno pokreće svu paleolitsku faunu koju je pre dvadeset hiljada godina zaustavila, danas ljubičasta, utroba ove pećine.

Već drugi put posećujem tajanstvenu pećinu a utisak zapanjenosti koju je izazvala prva poseta samo je pojačan. Savršenstvo i složenost te pećinske umetnosti uzdrмали su, duboko u nama, legije ućaurenih ideja, odveć sigurnih u sebe. Nema sumnje: pećina Altamira jedno je od veličanstvenih dela nenadano darovano našem dobu. Jednim udarcem ono je utrostručilo horizont ljudske memorije, istorije, civilizacije. I kao svako novo delo velikog kalibra, primorava nas da znatno proširimo naš sistem ideja, kako bi i za njega bilo mesta.

Ta činjenica iznosi na videlo sablažnjavajuće fasete. Zar nije skandalozno da se slikarstvo jedna toliko teška stvar po rečima slikara već na početku odlikuje savršenstvom? Zaista, i egipatska umetnost ponudila je sličnu naznaku. I tamo se odmah stiglo do plastičnog savršenstva. Kako su divljaci iz Altamire mogli da izvu-ku iz sebe istančanost, ritmičnost, skladnost, kojima su

ovenčane ove figure? Ipak, razmišljamo, naša začuđenost je pomalo retorična. Svakodnevno primećujemo sličnu stvar. Nemali broj najboljih današnjih umetnika, kada se bolje pogleda, ispoljava paleolitski karakter. Ovo nije rečeno zlonamerno. Reč je o zapažanju koje su verovatno i mnogi čitaoci već uočili. Zadivljujuća dela stvaraju ljudi primitivne, apsolutno grube duše. Mučno je slušati ih dok govore o vlastitim delima, jer nam bude sumnju u svoje autorstvo. Zbog toga, kao uostalom i zbog svega ostalog, postoji velika razlika između književnosti i drugih umetnosti. Mada nije nemoguće, ipak je retko da dobra knjiga zrači prostim i neukim duhom. Kako objasniti to različito ustrojstvo? Ja ne znam; ali ova činjenica mi deluje kao ozbiljna primedba slikarstvu i vajarstvu, koja će ih jednog dana stići. Možda je poslednji vek sve pretumbao i, uzdižući ove dve umetnosti na previsok hijerarhijski nivo, krajnje nepravedno ih poistovetio sa poezijom. Niko se ne čudi grubosti dobrog rezbara ili tkača. Vrlo je moguće da će buduća, neminovna hijerarhijska obnova svih vrednosti i ljudskih delatnosti ponovo nivelisati umetnosti kako bi se izbegla zagonetna zbrka. U nekim slučajevima veliku snagu ima argument *ad hominem*⁸².

Nije potrebno reći da altamirski slikari nisu bili svesni lepote koju im pripisujemo. Njihova namera nije bila da stvore umetnost, već nešto mnogo važnije: magiju. Među svim tim bizonima, jelenima, divljim konjima i divkkozama ima nekoliko ljudskih ruku. U početku, sa aspekta racionalističkog objašnjenja, pretpostavljalo se da se umetnik dlanom, još uvek vlažnim od supstance kojom je slikao, oslanjao o svod. Ali kasnije je ista takva ruka otkrivena na drugim preistorijskim crtežima. Sem toga, nije u pitanju negativ, otisak ruke, već naslikana ruka.

Tajna u koju smo kročili ulazeći u ovu špilju nije ona sama niti banalna tama njenog mračnog prostora:

ta tajna je duša primitivnog čoveka. Po njoj je danas nauka počela nespretno da baulja i da ispruženih ruku razmiče pore tmine. Svakoga dana njegova psiha izgleda nam sve dalja, prilično drugačija od naše.

Po našem shvatanju, dve stvari koje su u nečemu slične ne moraju imati nikakve međusobne veze. Munja i oružje su podudarni u svojoj ubojitosti; ali to nas neće navesti na zaključak da su istovetni. Naši objekti poseduju izvesnu krutost, nekomunikativni su. Primitivni čovek ne razmišlja tako. Iz sličnosti između dve stvari njegov um izvodi zaključak o njihovoj istovetnosti, o njihovom sudelovanju u istoj supstanci. Ukoliko se nešto čini s jednom stvari, odražavaće se u drugoj, budući da su obe jedna ista stvarnost. Lijane se obavijaju oko stabla drveta poput ruku muškarca oko voljene žene. Drugim rečima, ako čovek popije sok isceden iz lijana, grliće ženu koja ga je njim poslužila. Tako se rađa magijski napitak. A budući da sličnost postoji čak i među veoma udaljenim stvarima, sve one će formirati magijske nizove ili lance i biti udružene u neobične grupe skupova čiji je ujedinitelj istovetna magijska supstanca. Svet primitivnog čoveka ima sasvim drugačiju konfiguraciju nego svet naše stvarnosti i bio bi sličniji svetu naše poezije kada bismo je shvatali ozbiljno. Zagristi ružu, za devojkicu znači želju da njeni obrazi postanu rumeni poput boje latica koje žvaće u ustima. Kod nekih divljih plemena, devojkica koja želi sačuvati zanosnu liniju svojih grudi ne sme da se približava obali mora, jer talasi, budući konkavni kao dojke, dok se razbijeni o obalu povlače postaju konveksni poput opuštenih grudi koje venu. Kada predugo pada kiša, vrać sa ostrvlja u Toresovom moreuzu unosi u sebe, nije zgodno reći gde, jednu crvenu kuglicu, a zatim je polako izbacuje. To ima za posledicu pobeđu Sunca nad oblaci, pa će ono iznova zablješati punim sjajem. Sferni oblik je bio dovoljan da bi se poistovetile zvezda i lopta.

Primitivna duša nalazi neku čudesnu prohodnost između različitih stvarnosti, što omogućava prelaz iz jedne u drugu kao da su one ispunjene metafizičkim porama ili da su gasovite u svojoj biti. To je uslov koji omogućava magijsku tehniku i nadahnuće simbolima.

Da zaključimo: međusobna sličnost određenih stvari je izvanredna i ogleda se u njihovim predstavama ili slikama. Nacrtni lik, po našem shvatanju, ne poseduje nikakvu vlastitu stvarnost i možda su zato naši zahtevi pomalo nepravедni. Naravno da su čoveku bili potrebni milenijumi kako bi sebe ubedio da naslikani bizon, napokon, više nije bizon. Isto se dešava i sa imenom koje prvobitni um doživljava kao jedan od oblika same imenovane stvari. Eskimi veruju da se čovek sastoji iz tri dela: tela, duše i imena. Imenovati, dakle, na izvestan način, znači posedovati stvar. Zato je bilo veoma uobičajeno da se u drevna vremena dečaku daju dva imena: jedno lažno, koje se javno saopštava i drugo istinsko, za koje zna samo majka, i koje će kasnije poveriti njegovoj supruzi. Ostatak ove nominalne magije zadržao je i pobožni čitalac kada se krsti u ime Oca, Sina i Svetoga Duha .

Pročitajmo, konačno, magijski hijeroglif iz pećine u Altamiri: bizon i njemu pridodata ruka poručuju mi ćemo uhvatiti bizona. Reč je o hraniteljskom i pomalo tauromahijskom obredu...

Izlazimo odavde kako bismo ponovo uputili pogled ka zvezdama.

XIII

Na plaži

Plaže su ženski delovi obala, dok rtovi simbolišu njihovu muškost.

0

Velika plaža u Bijaricu zakrivljuje se poput biča kako bi držala u pokornosti svoje ukroćene hridi. Pola tučeta je tih monstuma oker kože koji izranjaju iz vode i izgledaju našminkano i lažno. Previše su nedostajali ovom golom moru, bez brodova i melanholičnog protezanja sprudova, te nije čudo što njihovo prisustvo budi sumnju. Zašto moraju imati tako neprirodan oblik? Zašto moraju biti iste kao hridi kakve u mašti zamišljaju mlade kasirke? I budući da nam ceo Bijaric izgleda veštački, razmišljamo kako ove hridi, odveć prikladne, nisu posledica spontanog geološkog nadahnuća, već ih je tu postavio sindikat za turizam sa ciljem da učine zanosnom morsku obalu tako što će plavetnilo, uz huk morskih talasa, pretvarati u belinu. I pena zaista opasuje njihove vratove poput snežnog čipkastog okovratnika kakav obično nose dresirane foke u cirkusima.

U Baskijskom restoranu

Iznad plaže, u prizemlju hotela Grand je Baskijski restoran , u koji ulazimo da ručamo. Velika drvena nadstrešnica oslonjena na nekoliko jarbola natkriljuje prostor sa stolovima. Kroz otvorene bokove, direktno sa mora, dopire slan vetar mlateći platnene roletne koje pod njegovim naletima fijuču kao brodska jedra. Imamo utisak da smo zaista na brodu. Na ulazu, mlada Baskijka mađioničarskom brzinom odlaze naše šešire. Predstavlja lep primerak baskijske rase. Očiju pomalo kosih, nosa veoma kratkog, kože zategnute preko jagodica, sve sa blagim nagoveštajem mongolskog tipa koji je tako čest u baskijske žene.

Ubrzo primećujemo da smo stigli u presudni čas plovidbe. Skoro svi stolovi su puni. Trenutak je za hitan manevar. Nostromi, obučeni u crno, izdaju žustra naređenja mornarima i brodskim malima, koji žurno

1

odlaze i dolaze, ponekad sudarajući se u gužvi, nesumnjivo zbog ozbiljnosti kritičnog trenutka. Za jednim stolom, sam, ukočen, hladnokrvan, neki Englez poput komodora, torpeduje okolinu svojim ogromnim monoklom.

Za tili čas jedan od nostroma stiže i do našeg stola. Prethodi mu leš. Već smo primetili da se taj ritual ponavlja sa svakim novopridošlim gostom. Sasvim izvesno, reč je o umilostivljujućoj žrtvi koja se kod mnogih primitivnih naroda iznosi pred stranca kao znak blagonaklonosti. U pitanju je ogromna riba opružena preko dugačkog ovalnog tanjira. Riba je sivkastoplava; prekrivena je obrednim želatinom i raznovrsnim začinima što liče na tetovažu po njenom hladnom telu. Zaista predstavlja umetničko delo. Kao da ju je sam Pikaso aranžirao. Izražavamo divljenje, no ona je već kod sledećeg stola kako bi i dalje trijumfovala ovenčana posthumnom slavom.

Među potrošačima najviše je Amerikanci. Stari kontinent prepun je Amerikanci koje stižu iz preko-oceanskih prostranstava odlučne u nameri da sve smučkaju. Plivaju, veslaju, piju, puše, flertuju, igraju golf, plešu do iznemoglosti, u Španiji se bore s bikovima, i dokazuju svoju kulturu časkajući o spiritizmu. Važno je samo ne zaustavljati se.

Preko puta nas su dve Jevrejke, a malo podalje nekoliko dama iz Argentine. Izuzetne, lepršave, nežne, skoro nestvarne u svojoj besprekornoj garderobi, i jedne i druge deluju krajnje moderno. Međutim, dok ih gledam, asocijacija je neizbežna, ne mogu a da iza njihovih prozračnih profila ne vidim neizmerna stada ovaca. Jevrejke privedno prate biblijska jagnjad a kreolke, bezbroj merino ovaca iz pampe. Ove mršavice, ove prefinjene i krhke gracije bile bi nezamislive bez ogromnih stada jer i ona svoja runa nose nesvesno. Moj prijatelj i ja usput razgovaramo o veličanstvenoj

pobedi pastirskih naroda nad hananskim cisternama⁸³ i južnoameričkim nanduima⁸⁴.

Ambijent odiše nekom vedrom žovijalnošću koja izoštrava um čineći ga gipkim. Zna se da su Francuzi vični tome da začine obrok atmosferom istančanog zanosa. Naročito otkad su sklopili savez sa anglosaksonskim koktelom.

Međutim, naša najdublja divljenja počinju da se izdvajaju i upravo ih zadobija jedna žena koja ulazi u društvu druge i u pratnji besprekorno otmenog starca. Zašto nam ta žena pobuđuje toliku pažnju, punu poštovanja i nežnosti? Zašto bismo želeli da joj budemo prijatelji, a ova fraza, koja je sada morala biti izgovorena, obavijena je blagim i značajnim osmehom koji kao da je zauzdan nekom duhovnom niti? Sve one ostale, veoma elegantne žene, nisu nam bile ni najmanje zanimljive. Zbog čega? Tema je izuzetno složena i primorala bi nas da obelodanimo neke pomalo surove tajne. Moralo bi se reći da elegantna žena često uopšte nije privlačna. Šta da joj radimo? Ne može se biti sve. Ali to bi, opet, zahtevalo pojašnjenje, jer se obično ima potpuno pogrešna ideja o eleganciji. Elegancija se pretvara u službu, i kao takva, u ropstvo, najsurovije i najpostojanije.

Elegantna žena je po ceo bogovetni dan u službi svoje elegancije. Mora se pojaviti na petnaest mesta dnevno jer je na njih elegantno otići. Ona uvek živi u gužvi. To je već dovoljno da ne bude zanimljiva. Prekrasna žena koja trenutno zaokuplja našu pažnju celim svoji bićem zrači neprocenjivim blagom stečenim časovima samoće. Vidi se da svakim novim danom sebi posvećuje širok prostor, oslobađajući sebe od drugih. U hemiji postoje određene kristalizacije koje nastaju samo na najmirnijim mestima, izvan domašaja i najmanjeg titraja, u najskrovitijem kutku laboratorije. Tako je i za najvaljanije duhovne reakcije što obogaćuju i kristališu ličnost potreban mir, duboka opuštenost, potpuno ne-

delanje kako bi nastalo čudotvorno klijanje. Ova se žena ovde neće vratiti do kraja leta. Vidi se da ne leti na sve strane, da ne prihvata uobičajenu ponudu mogućnosti, već da ih bira i zadržava samo nekoliko, brižljivo probranih. I taj božanski gest biranja kada se odbacuje mnoštvo da bi se zadržalo samo jedno dominira celom njenom ličnošću. Zato se svaka elegancija, stigavši do nje, zaustavlja i čini dubok naklon. U njenoj garderobi skladno se prepliću različite mode, ali za ton stišane, kao da ih je neka ruka, položena iznad, davno ukrotila. I, konačno, glavna razlika: ostale žene koje se nalaze ovde izgledaju prisutne celim bićem. Ona je, pak, stalno odsutna; najbolji deo nje ostao je negde daleko, neraskidivo pridružen njenoj samoći, kao nimfe hamadrijade koje nisu mogle da napuste stablo sa kojim su srasle. Otkrili smo razlog našeg zanimanja. Zanimljivo je ono što se naslućuje, a ne vidi se. Ova žena poseduje tajni *hinterland*⁸⁵...

Posmatranje kao delanje

0

Hose Ortega i Gaset je nesumnjivo najveće i najslavnije ime španske misli modernog doba. Rođen je u Madridu, 9. maja 1883. godine, gde je i umro 18. oktobra 1955. Potiče iz ugledne španske intelektualne porodice. Otac i deda su mu bili novinari i književnici: majčin otac je bio osnivač i vlasnik uticajnog lista *El Imparcial* u kojem je radio i Ortegin otac. Zato je Ortega često isticao kako je rođen iznad štamparske rotacije .

Prvo obrazovanje stiče u jezuitskoj školi Miraflores del Palo u Malagi, u kojoj je savršeno ovladao starogrčkim i latinskim jezikom. Na jezuitskom univerzitetu u Bilbaou 1897. započinje studije prava, filosofije i književnosti, da bi u svojoj 19. godini, 1902, na univerzitetu u Madridu diplomirao filosofiju i književnost, a 1904. i doktorirao iz oblasti istorije na istom univerzitetu. Potom odlazi u Lajpcig, Berlin i Marburg gde usavršava svoja znanja iz filosofije i estetike i upoznaje se sa učenjem neokantovaca. Posle Nemačke drži niz izuzetno zapaženih predavanja širom Evrope i Amerike, ovenčan slavom autentičnog mislioca. Početkom 1910, sa dvadeset šest godina, izabran je za profesora metafizike na univerzitetu u Madridu, gde kao predavač, svojom originalnošću, odmah zadobija simpatije studenata i postaje najomiljeniji profesor.

On premašuje naučnika koji stvara određeni filozofski sistem. Već tada dolazi do izražaja njegova suštinska osobenost: on je mislilac, profesor koji se, polazeći od svog univerzitetskog predmeta metafizike, dao u duhovno krstarenje Španijom svoga vremena. Njegova potraga za istinom, za podučavanjem u razmišljanju i razotkrivanjem bića stvari, njegova preokupacija onim što je nazivao širenjem duhovne svetlosti , nije se ograničavala na katedru već se, polazeći od nje, od knjige i od modernog intelektualnog trga oličenog novinama , potpuno i celim srcem predao beskrajnom nizu filozofskih, pedagoških, socioloških, etičkih, estetičkih, političkih i istorijskih problema koji čine okosnicu modernog evropskog života, a nadasve španskog života.

Takođe je tada uočljivo i Ortegin nastojanje ka duhovnoj obnovi Španije koja je 1898, gubitkom svojih poslednjih kolonija Kube i Filipina, doživela definitivni slom, potpuni

1

gubitak nekadašnje moći i slave. Najumnije španske glave toga vremena: Unamuno, Asorin, Valje-Inklan, Baroha, A. Maćado, Maestu, združuju svoje snage u potrazi za izlaskom iz rasula koje je snašlo njihovu otadžbinu i svi oni, poznati kao generacija 98, prepoznaju put obnove u potrazi za autentičnim španskim nasleđem i u povratku vlastitim korenima. Početak XX veka je doba punog stvaralačkog zamaha te generacije, ali Ortega, mada duhovno blizak njima, ne pripada im, već će biti na čelu sledeće: generacije Maranjona, Peresa de Ajale, Pikasa, Huana Ramona Himenesa. Naime, za razliku od generacije 98, Ortega se nije zadržao na čisto estetičkom odnosu prema Španiji, već je otišao korak dalje u preispitivanju španske tradicije, smelo razbijajući sva opšta mesta, okamenjene predrasude i oveštale fraze, ali i nudeći svoja viđenja preporoda. Jedno od njih nagovestio je u svojoj prvoj značajnijoj knjizi, *Meditaciones del Quijote (Razmišljanja o Kihotu)*, u kojoj je istakao evropeizaciju Španije, podizanje njenog duhovnog nivoa, kao nužni i primarni uslov obnove. Pri tom naglašava da evropeizacija Španije podrazumeva povratak keltskim korenima, uspostavljanje ravnoteže između njenog mediteranskog i germanskog nasleđa: Ne primoravajte me da budem samo Španac, ako je Španac za vas samo čovek sa sunčane obale. Ne podstičite u mojoj duši bratoubilački rat; ne huškajte Iberijca u meni, sa njegovim divljim, mahnitim strastima, protiv plavokosog i plavookog Germana, meditativnog i sentimentalnog, koji uzdiše u predelima moje duše gde caruje sumrak.

Dosledan svojim shvatanjima, Ortega će se 1914, oslanjajući se na svoje dve uporišne ideje nacionalizam i liberalizam baciti u arenu politike i osnovati Španski savez za političko obrazovanje, kao i časopis koji će nasloviti svojom suštinskom životnom preokupacijom: *España*. Nešto kasnije će učestvovati u osnivanju još jednog časopisa, *El Sol*, koji će ubrzo steći veliki ugled u španskoj javnosti u periodu pre građanskog rata.

U istom tom periodu, do početka građanskog rata, Ortega će objaviti niz najznačajnijih dela: *Vieja y nueva política (Stara i nova politika)*, *Posmatrač (El Espectador)*, *España invertebrada (Beskičmena Španija)*, *El tema de nuestro tiempo*

(*Tema našeg vremena*), *La deshumanización del arte (Dehumanizacija umetnosti)*, *Mirabeau o el político (Mirabo ili političar)*, *Kant (Kant)*; sva ona će biti prevedena širom Evrope; godine 1923. osniva i uređuje časopis *Revista de Occidente*, koji će skupa sa istoimenom izdavačkom kućom biti kičma duhovne obnove i hispansku misao podići na evropski nivo.

Tokom tridesetih godina, kada objavljuje svoju ključnu knjigu *Pobuna masa (La rebelión de las masas)*, potom *Misión de la Universidad (Misija univerziteta)*, *Goethe desde dentro (Gete iznutra)*, *En torno a Galileo (O Galileju)*, *Meditación de la técnica (Razmišljanje o tehnici)*, život u Španiji poprima dramatične tonove i Ortega će se ponovo osetiti pozvanim da aktivno učestvuje u njemu. Sa Maranjonom i Peresom de Ajalom osnovaće Grupaciju u službi Republike, grupaciju za integralnu reformu španskog života, države i društva. On mašta o velikom nacionalnom frontu ili velikoj nacionalnoj partiji koja će u naciji ujediniti rad i kapital, kritikuje postojeći republikanski poredak i parlamentarizam sam po sebi, zbog čega osvaja simpatije desnice. Međutim, on će ovoga puta definitivno biti razočaran u aktivnu politiku i zauvek će se distancirati od nje. U vreme izbivanja građanskog rata 1936, ne opredeljuje se ni za jednu stranu, već u avgustu iste godine napušta zemlju. Živeće u Parizu, Holandiji, Argentini, Engleskoj, Portugaliji i u tom egzilu uglavnom će čutati o zbivanjima u svojoj otadžbini.

Po povratku u Španiju, u jesen 1945, neće se više uključivati u javni život već će se u samoći predati intelektualnom radu i 1948. osnovati u Madridu Institut za društvene nauke. Tada će se pojaviti nova značajna dela, pomenimo neka od njih: *Ideas y creencias (Ideje i ubedenja)*, *Estudios sobre el amor (Studije o ljubavi)*, *Historia como sistema (Istorija kao sistem)*, *Teoría de Andalucía (Teorija o Andaluziji)*. Posthumno će mu biti objavljena dela, *Qué es la Filosofía? (Šta je Filozofija?)*, *Meditación del pueblo joven (Razmišljanje o mladom narodu)*, *Meditación de Europa (Razmišljanje o Evropi)*.

No, vratimo se delu koje je trenutno pred nama. *Posmatrač* je sastavljen od osam tomova koji su izlazili u periodu od 1916. do 1934. Tih osam knjiga čine eseji, predavanja i novinski članci pisani u obliku osobenog, neposrednog au-

torovog obraćanja svojim čitaocima, pa stoga možda oličavaju njegove najskrovitije, najličnije misli jer, kako kaže sam Ortega, *Posmatračeve* ideje, teorije i komentari predstavljaju autorove lične zgode i nezgode, njegove avanture. Sa osmatračnice svoga srca, on će duhovnim okom posmatrati probleme koji mu pobuđuju permanentnu pažnju: problem Španije, filosofije, etike, sociologije ali i probleme svakodnevnog života koji protiče pred njim, sa svim sitnicama od kojih je satkan. To ne začuđuje ukoliko se ima na umu da bit njegovog strogog i preciznog filofsokog sistema čine ideja i učenje o ljudskom životu kao radikalnoj stvarnosti (*Ja sam ja i moje okruženje*) iz kojih će uslediti nova ideja o umu vitalnom umu i istorijskom umu kao suprotnost Kantovoj ideji čistog uma i Unamunovom dvojstvu um život.

U samoći vlastite meditacije, posmatrač će stavljati na svoj radni sto i pomno razlučivati svaku od tih gorućih tema sa podjednakom intelektualnom strogošću koja će umnožavati njene perspektive, prodirući u njenu dubinu ili drobeći joj utrobu u nemilosrdnoj potrazi za istinom stvari; za onim što stvari jesu ili bar izgleda da jesu iz njegove perspektive, upućujući, istovremeno, čitaoca na puteve vlastitog preispitivanja i možda drugačijeg, ali nužno ličnog viđenja istih tih problema. Svaka tema je materija za duboko promišljanje i strog ogled, bez obzira da li je reč o trenutnim pojavama, o ozbiljnim filofsokim pitanjima ili o onim istorijskim, sociološkim i političkim temama koje se najsnažnije dotiču njegove Španije, i sa kojima se on neprestano sučeljava preispitujući ih. Ovakav pristup podrazumeva etičku strogost i beskompromisnost čistog, moglo bi se reći asketskog, ispitivanja i potrage za istinom.

Taj intelektualni napor Ortega će predstaviti čitaocu svojim blistavim i veoma izražajnim stilom, u čemu mu nema ravna, buduću da filosofima obično nije svojstvena literarna virtuoznost. Njegova uzorna proza, sporog ritma, u *Posmatraču* dostiže stilsku perfekciju. Ona je precizna te bogata metaforama; buduću da je stroga, jasna je; prožima čitaoca ali ga modulacijom svojih misli i podstiče na uzlet ka višim sferama osmatranja života; to je proza koja na tren zatreperi

drhtajem vrhunskog poetskog dometa. Na potpuno osoben način Ortega je sjedinio vrline rasnog pisca, gospodara reči, sa dinamičnošću svojstvenom novinarskom stilu i zanatu koji je ispekao još u najranijoj mladosti i koji mu je nasledem predalo porodično okruženje; to nasleđe je izoštrilo njegovo pronicljivo prodiranje u temu koju razmatra, povremeno obojeno neobičnom duhovitošću, i darovalo ga sposobnošću da uvek jasno oseti puls aktuelnog.

Posmatrač razmišlja ozbiljno poput naučnog istraživača a svoje misli izražava na način vrhunskog pisca kome je u potpunosti poznata i bliska stvaralačka moć jezika, vrednost reči te književnost kao jedna od lepih umetnosti. Upravo je to što je Ortega znao i umeo da ono što duboko promišlja i lepo iskaže, iritiralo neke koji su pokušali da mu ospore vrline i domete vrhunskog evropskog mislioca, nesumnjivo jednog od najvećih koje je dao XX vek, i da ga svedu u razmere izuzetnog pisca. Ortegi to nije smetalo, i sam je rekao da je reč o intimnom delu, upućenom čitaocima sa intimnošću, koje ne traži niti želi veliku publiku. To intimno delo doživelo je na stotine hiljada primeraka i bilo prevedeno na sve velike svetske jezike a među njima, evo, po prvi put, i na srpski.

Ovaj izbor eseja određivale su dve težnje: da se čitalac upozna sa onim Orteginim idejama i razmišljanjima koja i danas zrače originalnošću i životnošću, a tiču se same biti evropskog duha, kao i da se, istovremeno, predstavi razudnost autorove misli. Stoga su u ovaj izbor uvrštena i dva eseja koji se nisu pojavili između korica *Posmatrača*, ali su po mišljenju priređivača, poput dve ključne kockice u mozaiku, bili neophodni za sklapanje celovite slike. Reč je o eseju *Intelektualac i Drugi*, koji se pojavio prvi put u časopisu *La Nación* iz Buenos Airesa, decembra 1940, i o eseju *Srce i glava*, objavljenom u istom časopisu, jula 1927.

Tako je sklopljena slika ovovekovnih lutanja evropskog duha, lutanja koja najblistaviji španski mislilac, sa osmatračnice svoga srca, poput vedrog pesimiste, spoznaje samo kao korak unazad, zalet neophodan za pobedonosni skok neuništive i nadmoćne evropske osobenosti. Skok kojim se dosežu visine.

Biljana Bukvić

Sadr`aj

Intelektualac kao posmatrač

Istina i perspektiva / 7

Intelektualac i Drugi / 17

Svet oko nas

Čovekova socijalizacija / 31

Bolesna demokratija / 36

Naravoučenije: ne budite uzorni / 43

Skica Salome / 50

Pismo mladom Argentincu

koji studira filozofiju / 55

Nove starinske kuće / 62

Crtica

Kada nema radosti / 71

Psihološke studije

Srce i glava / 75

Antropološke studije

Smrt i vaskrsenje / 83

Istorijske studije

Ratno tumačenje istorije / 95

Filosofske studije

Dve velike metafore / 113

Bog na vidiku / 132

Putopisi

Beleške jednog skitačkog leta / 139

Biljana Bukvić

Posmatranje kao delanje / 193

Hose Ortega i Gaset

POSMATRAČ

priređila i prevela sa španskog
Biljana Bukvić

Izdavačko preduzeće
CLIO
Zmaja od Noćaja 12

za izdavača
Zoran Hamović

recenzent
Trivo Indić

lektura i korektura
Slavica Koledin

tehnički urednik
Gordana Nikolić

slika na korici
Domeniko Teotokopulos, El Greko:
Vitez sa rukom na grudima,
muzej Prado, Madrid

štampa
AB štamparija
Beograd

$\overline{0}$

$\overline{1}$